ePublishing

The Greek Review of Social Research

Vol 62 (1986)

62

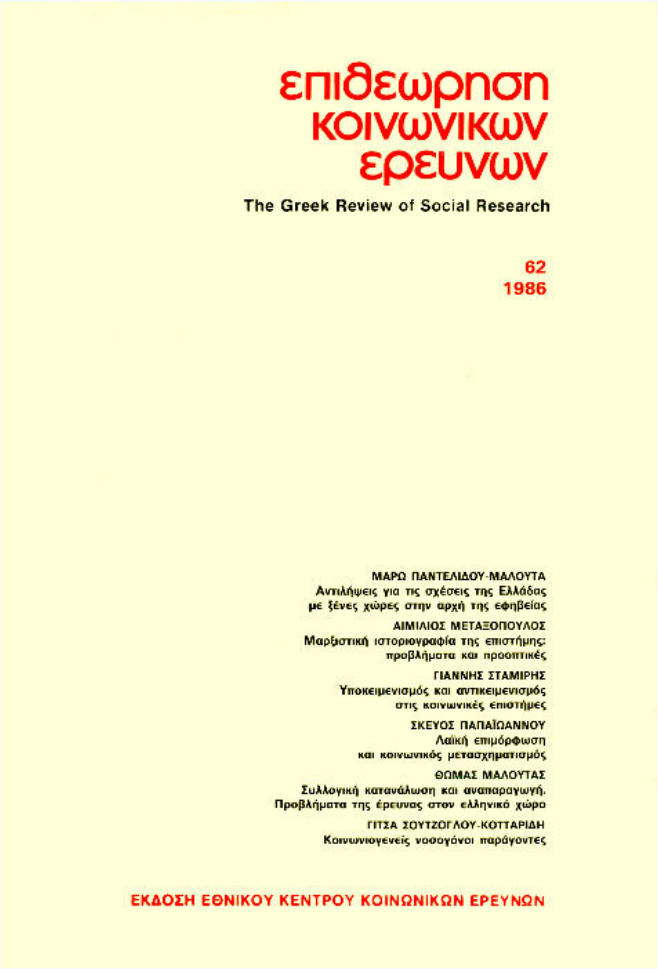

Αντιλήψεις για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες στην αρχή της εφηβείας

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

doi: 10.12681/grsr.633

Copyright © 1986, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1986). Αντιλήψεις για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες στην αρχή της εφηβείας. *The Greek Review of Social Research*, *62*, 3–44. https://doi.org/10.12681/grsr.633

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 05:58:03

*Μάρω Παντελίδου - Μαλούτα**

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΞΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΦΗΒΕΙΑΣ

Η επιλογή της διερεύνησης των αντιλήψεων ενός δείγματος «μικρών εφήβων»[1] για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, βασίζεται στην υπόθεση ότι η εξαιρετικά μεγάλη και πολυσήμαντη βαρύτητα που παρουσιάζουν οι σχέσεις με τους «ξένους» στην ελληνική ιστορία και τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα έχει δημιουργήσει στο επίπεδο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ένα σύστημα βιωματικών και «παραδοσιακών» αντιλήψεων σχετικά με τη διεθνή θέση της Ελλάδας και τις σχέσεις της με φιλικές και εχθρικές χώρες. Το σύστημα αυτό των αντιλήψεων μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά μέσω της διαδικασίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης, ενώ, παράλληλα, η σύγχρονη διεθνής πολιτική πραγματικότητα συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων για τις σχέσεις της Ελλάδας με το εξωτερικό. Στην κατηγορία ηλικιών που αντιστοιχούν στην αρχή της εφηβείας μπορούμε να διακρίνουμε το ειδικό βάρος βιωματικών/παραδοσιακών και νεότερων αντιλήψεων και έτσι τις τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας όσον αφορά μία παράμετρό της —τις αντιλήψεις για τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα— η οποία παρουσιάζει κεφαλαιώδη σημασία για την ελληνική πολιτική ζωή.

Πράγματι, η περιορισμένη εθνική κυριαρχία και η ξένη εξάρτηση, θέματα εθνικής ολοκλήρωσης και το αλυτρωτικό ζήτημα, η αναζήτηση διεθνούς στέγης και η αντίληψη ότι η αποτροπή εδαφικής απειλής από τους γείτονες πρέπει να αποτελεί συνεχή ενασχόληση —ιδιαίτερα από την εποχή του μεσο-

* Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Στην ανάγκη εσωτερικής ηλικιακής οριοθέτησης της εφηβείας στις έρευνες για την πολιτική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς, με συμβατικό όριο μεταξύ των «μικρών» και των «μεγάλων» εφήβων γύρω στα 15, αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, «Στοιχεία για τη μελέτη της πολιτικής κοινωνικοποίησης του εφήβου στην Ελλάδα», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 23, 1985.

πολέμου— αποτέλεσαν χαρακτηριστικά της θέσης της Ελλάδας στο διεθνή χώρο[2] από την αρχή της δημιουργίας του νεοελληνικού κράτους.[3] Εξάλλου και σήμερα θέματα εθνικής ασφάλειας κυριαρχούν στην πολιτική ζωή του τόπου, ιδιαίτερα λόγω των προβλημάτων στις σχέσεις με την Τουρκία.[4] Τα χαρακτηριστικά αυτά, που δεν είναι βέβαια άσχετα με την οικονομική και πολιτική «αδυναμία» της Ελλάδας, δημιούργησαν στο ιδεολογικό επίπεδο βιωματικές αντιλήψεις σχετικά με τη διεθνή θέση της Ελλάδας και τη φύση της εθνικής της κυριαρχίας, ενώ συγχρόνως η ένταξη της Ελλάδος στην ΕΟΚ έφερε ξανά στο προσκήνιο το θέμα της «εθνικής ταυτότητας», με μορφές βέβαια αντίστοιχες με τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.

Η μελέτη των αντιλήψεων για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες στην αρχή της εφηβείας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις σχετικές τάσεις εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, τόσο μέσω της ενδεχόμενης αναπαραγωγής παραδοσιακών αντιλήψεων, οι οποίες αντιστρατεύονται τις τάσεις «εκσυγχρονισμού» και «εκδημοκρατισμού» της πολιτικής κουλτούρας —αναπαραγωγή η οποία συντελείται με τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης—, όσο και μέσω της εμφάνισης νεοτερικών στοιχείων ενδεικτικών των μετεξελίξεων που εμφανίζονται στο πλαίσιό της και οι οποίες χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κατηγορία ηλικιών ως «πολιτική γενιά».[5] Έτσι, λόγω της εξαιρετικής βαρύτητας την οποία παρουσιάζουν οι σχέσεις με τους «ξένους» στην ελληνική ιστορία και στη σύγχρονη πραγματικότητα, θεώρησα χρήσιμο να ασχοληθώ με μια πλευρά της διαδικασίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς —τη διαμόρφωση αντιλήψεων για τις σχέσεις της χώρας τους με ξένες

---

2. Βλ. γι' αυτό το θέμα Χ. Ροζάκη, «Η Ελλάδα στο διεθνή χώρο» στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα,* Αθήνα, Εστία, 1983, σ. 91-119. Και άλλες μελέτες που περιλαμβάνονται σ' αυτό τον τόμο παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς αυτό το θέμα σε σχέση με τις ιδεολογικές του διαστάσεις. Βλ. ιδιαίτερα αυτές των Π. Κιτρομηλίδη, Γ.Θ. Μαυρογορδάτου και Γ.Β. Λεονταρίτη.

3. Για το θέμα της εξάρτησης και της εθνικής κυριαρχίας στην αρχή της δημιουργίας του νεοελληνικού κράτους, βλ. J. Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Πρίνσετον, P.U.P., 1968, σ. 144-147, N. Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, N. Υόρκη, 1970, σ. 80-95, βλ. επίσης Τ. Λιγνάδη, *Η ξενική εξάρτηση κατά την διαδρομήν του νεοελληνικού κράτους (1821-1945),* Αθήνα 1975, Th. Couloumbis, J. Petropulos, H. Psomiades, *Foreign Intervention in Greek Politics,* Νέα Υόρκη 1976.

4. Για την ιστορική διάσταση των θεμάτων εθνικής ασφάλειας στην Ελλάδα βλ. Th. Veremis, *Greek Security Considerations. A Historical Perspective,* Αθήνα, Papazissis, 1980.

5. Γενικότερα, στο θέμα της σχέσης της διαδικασίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης στην εφηβεία με την αναπαραγωγή και τη μετεξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, «Πολιτική κουλτούρα και πολιτική κοινωνικοποίηση στην εφηβεία», πολυγραφημένες πανεπιστημιακές σημειώσεις του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 1985.

χώρες– η οποία πολύ λίγο απασχολεί τη διεθνή βιβλιογραφία στον τομέα της πολιτικής κοινωνικοποίησης από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ. Αυτό οφείλεται βέβαια στο ότι στις κοινωνίες στις οποίες κυριαρχικά αναφέρεται η σχετική βιβλιογραφία το όλο θέμα έχει άλλο χαρακτήρα και άλλες διαστάσεις. Με το παραπάνω, δεν υπονοώ βέβαια ότι δεν υπάρχει βιβλιογραφία για τις αντιλήψεις των παιδιών για τις ξένες χώρες και την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης. Αντίθετα, υπάρχουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες έρευνες για τη διεργασία διαμόρφωσης και την εξέλιξη των αντιλήψεων που σχετίζονται με το «εμείς και οι άλλοι» από την παιδική στην εφηβική ηλικία.[6] Οι μελέτες αυτές υιοθετούν ψυχολογικές προσεγγίσεις αφού το επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους είναι η παράλληλη εξέλιξη της δημιουργίας ταυτότητας –από το εγωκεντρικό στάδιο στο οποίο το παιδί (γύρω στα 7-8) δεν έχει σαφή αντίληψη της έννοιας της χώρας του– και της αντίληψης για τον γεωγραφικό χώρο που αναπτύσσεται σταδιακά από το τοπικό στο εθνικό και μετά στο διεθνές επίπεδο (μετά τα 11 χρόνια). Τα πορίσματα των ερευνών αυτών, που αποδείχτηκαν εξαιρετικά χρήσιμα για τις έρευνες στον κλάδο της πολιτικής κοινωνικοποίησης,[7] συνέβαλαν συγχρόνως και στον προνομιακό προσανατολισμό των ερευνών στον κλάδο αυτό προς τις ψυχολογικές συνιστώσες της δημιουργίας «πίστης και αφοσίωσης» προς το έθνος, οι οποίες θεωρούνται ως τα βασικότερα και ουσιαστικότερα στοιχεία στα οποία βασίζεται η πολιτική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς, και από τα οποία απορρέουν και οι αντιλήψεις για τις ξένες χώρες.[8] Η ανάπτυξη της «εθνικής» συνείδησης από το τοπικό στο εθνικό επίπεδο και οι στερεότυπες αντιλήψεις για τις ξένες χώρες που αναπαράγονται στην παιδική ηλικία, καθώς και ο εθνοκεντρισμός των παιδιών[9] αποτελούν επίσης κατευθύνσεις προς τις οποίες αναπτύχθηκε η έρευνα στον τομέα της πολιτικής κοινωνικοποίησης.

---

6. Δύο κλασικές και πρωτοποριακές μελέτες είναι των J. Piaget, A. Weil, «The Development in Children of the Idea of Homeland and of Relations with other Countries», *International Social Science Bulletin*, 3, 1951, σ. 561-578· G. Jahoda, «The Development of Children's ideas about Country and Nationality. The Conceptual Framework», *British Journal of Educational Psychology*, 23, 1963, σ. 47-60.

7. Στην έρευνα των Piaget και Weil αναφέρονται μάλιστα άμεσα πολλοί πολιτικοί επιστήμονες, όπως π.χ. οι D. Easton, J. Dennis, *Children, in the Political System*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1969, σ. 394-395· A. Percheron, *L' univers politique des enfants*, Παρίσι, Presses de la F.N.S.P.,1974, σ. 22· A.F. Davies, «The Child's Discovery of Nationality» στο J. Dennis, *Socialization to Politics*, Νέα Υόρκη, J. Wiley, 1973, σ. 104-128· B. Stacey, *Political Socialization in Western Society*, Λονδίνο, E. Arnold, 1978, σ. 47-54.

8. Βλ. R. Hess, J. Torney, *The Development of Political Attitudes in Children*, Σικάγο, Aldine, 1970, σ. 213, όπου αναλύεται και η σημασία των εθνικών συμβόλων (σημαία κ.ά.) στην ανάπτυξη του συναισθηματικού συνδέσμου με την «πατρίδα».

9. Βλ. J. Dennis κ.ά., «Support for Nation and Government among English Children» B.J.P.S., 1, 1971, σ. 25-48, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανάπτυξη της αγγλικής

Χωρίς να αμφισβητούμε το ρόλο ψυχολογικών παραγόντων στη δημιουργία εθνικής συνείδησης, ούτε βέβαια και τη σπουδαιότητα των πορισμάτων των σχετικών ερευνών για τον κλάδο της πολιτικής κοινωνικοποίησης,[10] είναι φανερό ότι το σημείο αναφοράς στο άρθρο που παρουσιάζουμε εδώ είναι διαφορετικό αφού η προβληματική μας μας προσανατολίζει προς άλλες κατευθύνσεις και συγκεκριμένα προς τη διερεύνηση στοιχείων που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή ή τη μετεξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Δεν μας ενδιαφέρει, δηλαδή, κυρίως η αναπτυξιακή διεργασία στην παιδική ηλικία, που συμβάλλει στη δημιουργία εθνικής συνείδησης, αφού εξάλλου η κατηγορία ηλικιών στην οποία αναφερόμαστε τοποθετείται στην αρχή της εφηβείας, αλλά οι αντιλήψεις που δημιουργούνται μέσω της πολιτικής κοινωνικοποίησης στους μικρούς εφήβους για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, καθώς και για το χαρακτήρα των σχέσεων αυτών σε σύνδεση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες και τα περιθώρια της ελληνικής πολιτικής να ασκεί επίδραση σ' αυτές. Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τις σχετικές αντιλήψεις απορρέει από την υπόθεση ότι ο χαρακτήρας των αντιλήψεων δεν είναι απλό αντικαθρέπτισμα της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, αλλά έχοντας τη δική του εσωτερική δυναμική, συμβάλλει στη μετεξέλιξη της πραγματικότητας.

Τα στοιχεία που παρουσιάζουμε στο άρθρο αυτό αποτελούν μέρος του εμπειρικού υλικού έρευνας που έχει αντικείμενο τη μελέτη ορισμένων πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων 1.045 μικρών εφήβων 12-15 χρόνων από τέσσερα σχολεία της περιοχής της Αθήνας, οι οποίες κρίθηκε ότι στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το δείγμα διαμορφώθηκε με κατευθυνόμενη δειγματοληψία έτσι ώστε να περιλαμβάνει ευρύ κοινωνικό φάσμα και να επιτρέπει τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με την επίδραση της κοινωνικής προέλευσης του φύλου και της ηλικίας (από τα 12 στα 15) στη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων. Η μελέτη που απορρέει από την έρευνα αυτή, το εμπειρικό υλικό της

σε αντιπαράθεση με τη βρετανική εθνική συνείδηση· E. Greenberg, *Political Socialization,* Νέα Υόρκη, Atherton, 1970, σ. 178-190, όπου γίνεται συγκριτική μελέτη της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης μαύρων και λευκών παιδιών, και E. Frenkel-Brumswik, «A Study in the Prejudice of Children», *Human Relations*, 1, 1948, σ. 295-306, όπου συνδέεται ο εθνοκεντρισμός με τον «υπερπατριωτισμό» και τις στερεότυπες αντιλήψεις για τους «άλλους». Βλ. επίσης την εξαιρετικά σημαντική μελέτη των W.E. Lambert, O. Klineberg, *Children's Views of Foreign Peoples,* Νέα Υόρκη, Appleton Century-Crofts, 1967, η οποία βασίζεται σε έρευνα με δείγμα 3.300 παιδιών και εφήβων από ένδεκα χώρες.

10. Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε εδώ την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και μοναδική για την ελληνική βιβλιογραφία μελέτη των Κ. Μουστάκα, Κ. Κασιμάτη, «Αντιλήψεις και διαθέσεις για την πατρίδα και άλλα έθνη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 33-34, 1978, η οποία βασίζεται σε δύο δείγματα από 180 παιδιά 9-11 χρόνων, το πρώτο από τα οποία απάντησε σε ερωτηματολόγιο το 1964 και το δεύτερο το 1978.

οποίας συλλέχτηκε με ερωτηματολόγια από το Φεβρουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 1982, έχει ως διπλό στόχο τη συμβολή στη διερεύνηση της μεταβαλλόμενης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και την καλύτερη γνώση της σχέσης έφηβος και πολιτική.[11]

Το ερωτηματολόγιο που αποτέλεσε τη βάση για τη συλλογή του εμπειρικού υλικού της παραπάνω έρευνας αναφέρεται, σε μεγάλο βαθμό, στις εκλογές του 1981 που παρουσίασαν την ιδιαιτερότητα να συνδυάζουν δύο εκλογικές αναμετρήσεις. Εκτός από τις εκλογές για το εθνικό κοινοβούλιο, οι ψηφοφόροι επέλεξαν αντιπροσώπους και για το ευρωπαϊκό. Παρόλο που η δεύτερη αυτή εκλογική αναμέτρηση επισκιάστηκε από την ιδιαίτερη βαρύτητα της πρώτης[12] και παρόλο που στην προεκλογική εκστρατεία η επιχειρηματολογία των κομμάτων σχετικά με την ελληνική συμμετοχή στην ΕΟΚ «λειτούργησε συμπληρωματικά και σε απόλυτη συνάρτηση με τα αντικείμενα της διαμάχης για τις βουλευτικές εκλογές»,[13] τα παιδιά του δείγματός μας, που στη μεγάλη πλειονότητά τους παρακολούθησαν την προεκλογική εκστρατεία (83,7% του συνόλου) ευαισθητοποιήθηκαν σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ και το αίτημα της «αναδιαπραγμάτευσης» της συμφωνίας εισόδου, αλλά και σχετικά με άλλα θέματα εξωτερικής πολιτικής, όπως είναι οι σχέσεις Ελλάδας - ΝΑΤΟ, οι αμερικανικές βάσεις, το Κυπριακό και οι σχέσεις με την Τουρκία. Εξάλλου το ότι θέματα εξωτερικής πολιτικής απασχολούν την ελληνική κοινή γνώμη σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό[14] και συχνά κυριαρχούν στις διαπροσωπικές πολιτικές συζητήσεις συμβάλλει στη μεγαλύτερη σχετική ευαισθητοποίηση των παιδιών.

Το θέμα που θα μας απασχολήσει στο άρθρο που παρουσιάζεται εδώ είναι βέβαια πολύ περιορισμένης εμβέλειας σε σχέση με το ευρύτερο θέμα της έρευνας, αφού επικεντρώνεται στις αντιλήψεις των εφήβων του δείγματος για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες. Κρίναμε ωστόσο ότι είναι χρήσιμη

---

11. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Συμβολή στη μελέτη της αναπαραγωγής και της μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*. Στη μελέτη αυτή, η οποία είναι ακόμα αδημοσίευτη, αναφέρονται αναλυτικά τόσο η διαδικασία συλλογής του εμπειρικού υλικού όσο και όλα τα απαραίτητα στοιχεία σχετικά με το δείγμα των 1.045 παιδιών, τα οποία δεν είναι βέβαια δυνατό να παρουσιάσουμε στο πλαίσιο ενός άρθρου.

12. Για το ειδικό βάρος των δύο εκλογικών αναμετρήσεων στην προεκλογική εκστρατεία βλ. Π. Τσακαλογιάννη, «Οι εκλογές για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως παράγοντες στην εκλογική αναμέτρηση», στο *Ε.Ε.Π.Ε., Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984, σ. 75-83, και για τη σημασία των διαφορών στα αποτελέσματα, βλ. G.Th. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun. The Greek Election of 1981*, Αθήνα 1983, σ. 56-60.

13. Π.Ν. Στάγκου, «Οι εκλογές για την Ευρωβουλή και η ελληνική τους λειτουργία», *Πολιτική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2, 1982, σ. 98.

14. Βλ. S.V. Papacosma, «The Historical Context» στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 80's*, Λονδίνο, MacMillan, 1983, σ. 34.

η περιορισμένη αυτή παρουσίαση, τόσο διότι οι σχετικές αντιλήψεις παρουσιάζουν εν μέρει αυτοτέλεια, όσο και διότι οι αντιλήψεις για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες παρουσιάζουν, όπως ήδη σημειώσαμε, ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική σημασία στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Υποθέτουμε ότι στις αντιλήψεις των εφήβων του δείγματος για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες θα συνυπάρχουν τόσο στοιχεία βιωματικά και παραδοσιακά όσο και νεότερα στοιχεία που καθορίζονται από την ιστορικοπολιτική συγκυρία στο πλαίσιο της οποία απάντησαν στο ερωτηματολόγιο. Αυτό οφείλεται στο ότι οι δίαυλοι πληροφόρησής τους και οι σχετικοί φορείς κοινωνικοποίησης είναι πολλοί και η σωρευτική τους επίδραση γίνεται φανερή στην αρχή της εφηβείας. Τόσο η πληροφόρηση στο πλαίσιο της οικογένειας, όσο και το σχολείο μέσω της σχολικής ύλης αλλά και των εορτασμών για τις εθνικές επετείους, καθώς και η παρουσίαση των ειδήσεων από την τηλεόραση και τον τύπο συμβάλλουν στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των εφήβων για το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ. Ξέρουμε όμως ότι ορισμένες κατηγορίες εφήβων ενημερώνονται περισσότερο από άλλες μέσω του τύπου και της τηλεόρασης για την πολιτική επικαιρότητα. Έτσι είναι αναμενόμενο σε άλλες κατηγορίες εφήβων να διαφαίνονται περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες ενώ σε άλλες να εμφανίζονται μαζικότερα αντιλήψεις που διαμορφώνονται στη βάση της σύγχρονης διεθνούς συγκυρίας.

Με μια σειρά από ερωτήσεις, μας ενδιέφερε να δούμε ποιες χώρες αντιλαμβάνονται τα παιδιά ως φιλικές και εχθρικές προς την Ελλάδα καθώς και αν θεωρούν ότι η «πολιτική αλλαγή» του 1981 μπορεί να επηρεάσει τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες. Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό σχετίζονται τόσο με το βαθμό και με το είδος της ενημέρωσης των παιδιών όσο και με τη γενικότερη αντίληψη που σχετίζεται με τις δυνατότητες και τα περιθώρια της πολιτικής σε μια χώρα σαν την Ελλάδα. Σε σχέση με τα παραπάνω μας ενδιέφερε να δούμε το βαθμό στον οποίο βιωματικές και παραδοσιακές αντιλήψεις καθώς και αντιλήψεις που διαμορφώνονται με βάση τη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία —και αποτελούν ενδεχομένως νέες παραμέτρους της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας— είναι διαδεδομένες σε διαφορετικές κατηγορίες εφήβων.

1. ΦΙΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΧΘΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΧΩΡΕΣ

Από πολύ νωρίς τα παιδιά αντιλαμβάνονται διχοτομικά τις ξένες χώρες, χωρίζοντάς τες σε «καλές» και «κακές»[15] και λίγο αργότερα σε φιλικές και

15. Βλ. B. Stacey, *ό.π.*, σ. 54-55.

εχθρικές προς τη δική τους. Αυτού του τύπου η πρόσληψη της διεθνούς κοινωνίας εναρμονίζεται μ' ένα συγκεκριμένο στάδιο νοητικής ανάπτυξης του παιδιού, αλλά συγχρόνως καλλιεργείται και από τους φορείς κοινωνικοποίησης που ασκούν κυρίως την επίδρασή τους στην παιδική και εφηβική ηλικία,[16] με αποτέλεσμα η διχοτομική πρόσληψη να παρατείνεται και μετά την παιδική ηλικία. Παράλληλα, τα παιδιά και οι έφηβοι διαμορφώνουν αντιλήψεις σχετικά με την ισχύ και τις δυνατότητες της χώρας τους στον διεθνή χώρο, ενώ, σε συγκεκριμένες συνθήκες, ήδη από το δημοτικό σχολείο είναι δυνατό να αποκτήσουν την αίσθηση της αδυναμίας και της «κατωτερότητας» της χώρας τους ή της εθνικής ομάδας στην οποία εντάσσονται σε σχέση με άλλες που προσλαμβάνονται ως κυρίαρχες.[17]

Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι η διχοτομική πρόσληψη των ξένων χωρών διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Έτσι το παιδί των 10 χρόνων φαίνεται ότι είναι πολύ περισσότερο φιλικά προδιατεθειμένο απέναντι σε ξένες χώρες απ' ό,τι είναι το παιδί των 6 ή των 11-12, ή ακόμα και ο έφηβος των 14 χρόνων.[18] Εξάλλου όσο περισσότερο το παιδί και ο έφηβος αντιλαμβάνονται μια χώρα ως «φιλική», τόσο περισσότερο έχουν την τάση να βλέπουν ομοιότητες μεταξύ των πολιτών αυτής της χώρας και των πολιτών της δικής τους,[19] ενώ επιπλέον ενδιαφέρονται και επιδιώκουν πρόσθετη πληροφόρηση σχετική με τις χώρες που αντιλαμβάνονται ως φιλικές. Έτσι δημιουργείται μια αμφίδρομη θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου πληροφόρησης για μια ξένη χώρα και της αντίληψης του παιδιού για το πόσο «φιλική» είναι αυτή προς τη δική του.

Τα παιδιά του δείγματός μας, που είναι 12 χρόνων και πάνω, έχουν ήδη διαμορφωμένη την αίσθηση της εθνικότητάς τους, η οποία απορρέει από μια μακρόχρονη νοητική και συναισθηματική διεργασία που εκτυλίσσεται σ' όλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Με δύο ξεχωριστές ερωτήσεις θελήσαμε να δούμε ποιες χώρες αντιλαμβάνονται ως φιλικές και ως εχθρικές προς την Ελ-

---

16. Για παράδειγμα, σχετικά με την επίδραση του αγγλικού εκπαιδευτικού συστήματος στη διαμόρφωση της παραπάνω αντίληψης βλ. A. Morrison, D. McIntyre, *Schools and Socialization,* Harmonsworth, Penguin, 1971. Για τις αντιλήψεις που καλλιεργεί το αμερικανικό σχολείο, ιδιαίτερα για τις σοσιαλιστικές χώρες, βλ. H. Zeigler, W. Peak, «The Political Functions of the Educational System», *Sociology of Education,* 43, 1970, σ. 115-143. Γενικότερα, βλ. H. Tajfel, «Aspects of National and Ethnic Loyalty», *Social Science Information,* 9, 1970, σ. 113-144. Για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, βλ. A. Heraclides, «Socialization to Conflict: a Case Study of the National Historical Ingroup Qutgroup Images in the Educational System of Greece», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 38, 1980, σ. 76-42.

17. Βλ. H. Tajfel, G. Jahoda κ.ά., «The Devaluation by Children of their own National and Ethnic Group: two Case Studies», B.J.S.C.P., 11, 1972, σ. 235-243.

18. Βλ. W.E. Lambert, O. Klineberg, *ό.π.*, και J. Piaget, A. Weil, *ό.π.*

19. Βλ. B. Stacey, *ό.π.*, σ. 57.

λάδα, αφού, όπως είπαμε στην εισαγωγή, η ιδιαίτερη θέση της χώρας αυτής στο διεθνές σύστημα ανάγει τις σχετικές αντιλήψεις σε πολύ σημαντικές συνιστώσες της πολιτικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς, αλλά συγχρόνως και της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Μας ενδιέφερε να δούμε αν διαφοροποιούνται οι χώρες τις οποίες τα παιδιά του δείγματος αντιλαμβάνονται ως φιλικές και εχθρικές ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, την κοινωνική τους προέλευση, καθώς και αν το επίπεδο ενδιαφέροντος και γνώσεών τους σχετικά με πολιτικά θέματα αλλά και η αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα αριστεράς/δεξιάς αποτελούν παράγοντες διαφοροποίησης. Πριν δούμε χωριστά τις φιλικές και τις εχθρικές, κατά την αντίληψη των παιδιών, χώρες προς την Ελλάδα πρέπει να σημειώσουμε ότι κάθε παιδί είχε τη δυνατότητα να γράψει ως απάντηση στη σχετική ερώτηση όσες χώρες ήθελε, ενώ στην κωδικογράφηση κρατήσαμε τις τρεις πρώτες επιλογές, όταν υπήρχαν βέβαια τρεις. Έτσι το συνολικό ποσοστό των απαντήσεων των παιδιών ξεπερνά το 100% αφού ένα παιδί που σημειώνει την Αγγλία π.χ. μπορεί να σημειώσει και τη Γαλλία και τις ΗΠΑ χωρίς όμως αυτό να είναι απαραίτητο. Άλλα παιδιά έχουν μόνο μία απάντηση (ιδιαίτερα στις εχθρικές χώρες), άλλα έχουν δύο και άλλα τρεις,[20] ενώ είναι εξαιρετικά μικρός ο αριθμός των παιδιών που σημειώνουν περισσότερες.

1.1. Φιλικές προς την Ελλάδα χώρες

Ενώ είναι αρκετά υψηλό το ποσοστό έλλειψης απάντησης στην ερώτηση που αναφέρεται στο ποιες χώρες αντιλαμβάνεται το παιδί ως φιλικές προς την Ελλάδα (16,7%), παράλληλα είναι και εξαιρετικά μεγάλος ο κατάλογος των χωρών που αναφέρονται ως φιλικές. Σαράντα δύο απαντήσεις σημειώνονται από τα παιδιά του δείγματος στη σχετική ερώτηση, ενώ δεν πρόκειται πάντα μόνο για ονόματα χωρών αλλά και για ονόματα γεωγραφικών περιοχών (π.χ. Βαλκάνια) ή για κατηγοριοποιήσεις κοινωνικοοικονομικών συστημάτων (σοσιαλιστικές χώρες - καπιταλιστικές χώρες). Ωστόσο ξεχωρίζουν σαφώς οι μαζικότερες επιλογές των παιδιών, οι οποίες ανέρχονται σε οκτώ σ' αυτή την ερώτηση, και οι οποίες αξίζει της προσοχής μας:

---

20. Η πολλαπλότητα στις απαντήσεις δημιούργησε τεράστια προβλήματα στη στατιστική επεξεργασία των δύο αυτών ερωτήσεων και στις διασταυρώσεις με τις μεταβλητές που αναφέραμε παραπάνω· προβλήματα που δεν παρέμειναν αξεπέραστα χάρη στις επίμονες και μακροχρόνιες προσπάθειες της κ. Ε. Σάμψων, αναλύτριας-προγραμματίστριας, την οποία και θερμά ευχαριστώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μαζικότερες απαντήσεις των παιδιών του δείγματος στην ερώτηση που αναφέρεται στις χώρες που είναι φιλικές προς την Ελλάδα[21]		
Γαλλία	48,1%	(57,6%)
Αγγλία	24,8%	(29,7%)
Ιταλία	22,2%	(27,2%)
Δ. Γερμανία	18,1%	(21,7%)
ΗΠΑ	14,9%	(17,8%)
Βουλγαρία	12,3%	(14,8%)
ΕΣΣΔ[22]	12,2%	(14,8%)
Γιουγκοσλαβία	9,6%	(11,4%)

Είναι εντυπωσιακή η κυριαρχία της Γαλλίας ως φιλικής προς την Ελλάδα χώρας στις αντιλήψεις των παιδιών του δείγματος, αφού σχεδόν τα μισά σημειώνουν τη χώρα αυτή, ενώ το σχετικό ποσοστό στο σύνολο των παιδιών που απαντούν στην ερώτηση πλησιάζει το 60%. Δεν είναι βέβαια ανεξάρτητα τα ποσοστά αυτά από την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ και την επίσκεψη του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, ούτε από τον πολυδιαφημισμένο ρόλο της Γαλλίας στην αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και πριν από αυτή, ως χώρας στην οποία βρήκαν καταφύγιο Έλληνες δημοκράτες. Επιπλέον, η σχετική αντίληψη ενισχύεται από το γεγονός ότι πάνω από μισόν αιώνα δεν υπήρξε σύγκρουση στις σχέσεις των δύο χωρών, ενώ η νίκη των σοσιαλιστών στις εκλογές του Ιουνίου του 1981 δημιούργησε αίσθηση συνάφειας μεταξύ του γαλλικού και του ελληνικού συστήματος. Είναι φανερό λοιπόν και από τα παραπάνω, ότι σε ολόκληρο σχεδόν το ελληνικό πολιτικό φάσμα μπορούν να εκφράζονται φιλικές διαθέσεις προς τη χώρα αυτή. Αλλά γενικότερα, όσον αφορά την επιλογή ευρωπαϊκών χωρών, βλέπουμε ότι τις τέσσερις πρώτες θέσεις στις επιλογές των παιδιών του δείγματος καταλαμβάνουν χώρες της ΕΟΚ· ακόμα και η Δ. Γερμανία έχει υψηλότερο ποσοστό από τις ΗΠΑ, ενώ θα ήταν ίσως αναμενόμενο η «συλλογική μνήμη» του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα στη διαμόρφωση των σχετικών με τη Γερμανία ποσοστών.[23] Επιπλέον είναι εντυπωσιακό το ποσοστό των ΗΠΑ όχι μόνο

21. Στον Πίνακα αυτό τα ποσοστά είναι επί του συνόλου του δείγματος, ενώ στις διασταυρώσεις παρουσιάζονται υψηλότερα αφού είναι επί του συνόλου των παιδιών που απαντούν, έχει δηλαδή αφαιρεθεί το 16,7% που αντιπροσωπεύει την έλλειψη απάντησης. Τα ποσοστά αυτά είναι στον παραπάνω Πίνακα σε παρένθεση.

22. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η ΕΣΣΔ αναφέρεται στο ίδιο περίπου ποσοστό ως Ρωσία και ως Σοβιετική Ένωση, ενώ βέβαια το σύνολο των δύο παραπάνω ποσοστών κωδικογραφείται στο 12,2% του συνόλου.

23. Η υπόθεση αυτή δεν επιβεβαιώνεται γενικά, όπως θα δούμε παρακάτω, αναφερόμενοι

συγκριτικά αλλά και αυτό καθ' εαυτό, αφού μοιάζει εξαιρετικά μικρό σε μια χώρα στην οποία δεκαετίες ολόκληρες οι ΗΠΑ διαφημίζονταν ως «ο μεγάλος φίλος και προστάτης». Αντίστοιχα, με βάση αυτή την προβληματική τα ποσοστά της Βουλγαρίας και της ΕΣΣΔ –τόσο παραπλήσια μεταξύ τους που δημιουργούν το ερώτημα αν είναι τα ίδια παιδιά που επιλέγουν και τις δύο αυτές χώρες– μοιάζουν σχετικά υψηλά.

Αν δούμε τώρα τη διασταύρωση του φύλου[24] με τις μαζικότερες επιλογές φιλικής χώρας των παιδιών του δείγματός μας επί του συνόλου των παιδιών που απαντούν βλέπουμε ότι παρατηρούνται διαφοροποιήσεις:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες, ανάλογα με το φύλο και τις απαντήσεις τους στις οκτώ μαζικότερες επιλογές

	Γαλλία	Αγγλία	Ιταλία	Δυτική Γερμανία	ΗΠΑ	Βουλγαρία	ΕΣΣΔ	Γιουγκοσλαβία
Αγόρια	51,7	25,1	28,1	25,1	16,2	15,6	17,3	15,4
Κορίτσια	64,3	34,9	26,1	17,8	19,6	13,8	12,1	6,8
	57,6	29,7	27,2	21,7	17,8	14,8	14,8	11,4

Παρόλο που, όπως βλέπουμε, δεν υπάρχουν αξιοσημείωτες ανακατατάξεις στη σειρά με την οποία εμφανίζονται τα ποσοστά των μαζικότερων επιλογών των παιδιών ανάλογα με το φύλο, παρατηρούμε ότι τόσο η Γαλλία, η οποία παραμένει κυρίαρχη ως επιλογή όλων των παιδιών, όσο και η Αγγλία και οι ΗΠΑ επιλέγονται μαζικότερα από τα κορίτσια. Αντίθετα, η ΕΣΣΔ και η Γιουγκοσλαβία κυρίως, αλλά και η Δ. Γερμανία και η Βουλγαρία επιλέγονται περισσότερο από τα αγόρια. Οι διαφοροποιήσεις που βλέπουμε δεν είναι βέβαια ιδιαίτερα μεγάλες. Παραμένουν όμως ενδεικτικές του ότι το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο πληροφόρησης των κοριτσιών συμβάλλει στη διαμόρφωση επιλογών που εναρμονίζονται περισσότερο με αντιλήψεις της κυρίαρχης

στις εχθρικές χώρες. Αντίθετα, σε ένα δείγμα παιδιών 9-11 χρόνων οι Κ. Μουστάκα, Κ. Κασιμάτη («Αντιλήψεις και διαθέσεις για την πατρίδα και άλλα έθνη», *ό.π.*) παρατηρούν ότι τόσο το 1964 όσο και το 1978 η Γερμανία συγκεντρώνει τα περισσότερα παιδιά με εχθρικά συναισθήματα και αρνητικές διαθέσεις. Οι χώρες στις οποίες αναφέρεται η έρευνα αυτή είναι οι ΗΠΑ, Γαλλία, Γερμανία και Ρωσία. Και σ' αυτή την έρευνα η Γαλλία εμφανίζεται να συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό θετικών διαθέσεων.

24. Το δείγμα μας αποτελείται κατά 52% από αγόρια και κατά 47,7% από κορίτσια. Δεν γνωρίζουμε το φύλο 4 στα 1.045 παιδιά που συμπλήρωσαν ερωτηματολόγιο.

πολιτικής κουλτούρας.[25] Τα υψηλότερα ποσοστά που σημειώνονται στα κορίτσια στην επιλογή των ΗΠΑ και συγχρόνως τα χαμηλότερα στην επιλογή της ΕΣΣΔ αποτελούν ένδειξη για το παραπάνω. Βέβαια και στα κορίτσια το ποσοστό των ΗΠΑ παραμένει σχετικά χαμηλό, έτσι ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι το φύλο δεν αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στη «φιλοαμερικανική» υποκουλτούρα που έχει χάσει γενικά έδαφος σε σημαντικό βαθμό, λόγω των παρεμβάσεων της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής στην περιοχή. Επιπλέον όμως, η σχετικά μαζικότερη επιλογή της Γαλλίας, ως φιλικής χώρας, από τα κορίτσια, η οποία εναρμονίζεται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, αποτελεί ένδειξη ενημέρωσης. Η διασταύρωση με τη σχολική τάξη φοίτησης[26] παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης που συνδυάζει την επιλογή με το επίπεδο πληροφόρησης, όσο και γενικότερα για την τάση της ηλικιακής εξέλιξης των επιλογών των μικρών εφήβων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες ανάλογα με την τάξη στην οποία φοιτούν και τις απαντήσεις τους στις οκτώ μαζικότερες επιλογές

	Γαλλία	Αγγλία	Ιταλία	Δυτική Γερμανία	ΗΠΑ	Βουλγαρία	ΕΣΣΔ	Γιουγκοσλαβία
Α΄ γυμνασίου	50,5	33,3	24,9	25,3	26,4	11,7	10,6	9,2
Β΄ γυμνασίου	55,4	29,1	29,9	18,7	15,5	18,0	16,5	15,5
Γ΄ γυμνασίου	64,9	26,3	27,3	21,4	12,3	14,3	17,5	9,7
	57,3	29,5	27,4	21,8	17,8	14,7	15,0	11,4

Η εντυπωσιακότερη εξέλιξη στα ποσοστά από την Α΄ στην Γ΄ γυμνασίου είναι αυτή των ΗΠΑ. Βλέπουμε ότι το ποσοστό των παιδιών που θεω-

25. Φαίνεται ότι στην παιδική ηλικία τα αγόρια έχουν την τάση να μαθαίνουν περισσότερα για τις ξένες χώρες απ' ό,τι τα κορίτσια. Βλ. B. Stacey, *ό.π.*, σ. 56. Το παραπάνω βέβαια δεν εκπλήσσει αφού η πληροφόρηση την οποία οι γονείς απευθύνουν προς τα παιδιά τους διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο σύμφωνα με την κυρίαρχη σχετική αντίληψη. Εξάλλου, με βάση άλλες απαντήσεις στο ίδιο ερωτηματολόγιο, στο οποίο, για το άρθρο αυτό, απομονώσαμε τις σχετικές με τις αντιλήψεις για τις ξένες χώρες, είχαμε την ευκαιρία να ελέγξουμε και να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση σχετικά με το γενικά χαμηλότερο επίπεδο ενημέρωσης των κοριτσιών.

26. Το 32,5% των παιδιών του δείγματος φοιτούν στην Α΄ γυμνασίου, το 33,1% στη Β΄ και το 33,7% στην Γ΄ γυμνασίου, ενώ η μεγάλη μάζα των μαθητών φοιτά κανονικά, δεν υπάρχουν δηλαδή φαινόμενα αναντιστοιχίας μεταξύ ηλικίας και σχολικής τάξης.

ρούν τη χώρα αυτή φιλική μειώνεται σχεδόν στο 1/3, γεγονός που δεν συμβαίνει για καμία άλλη χώρα. Μείωση επίσης παρουσιάζουν και τα ποσοστά της Αγγλίας και της Δ. Γερμανίας, αλλά σ' αυτές τις δύο περιπτώσεις η μείωση είναι αισθητά μικρότερη.

Αντίθετα από την Α΄ στην Γ΄ γυμνασίου αυξάνουν τα ποσοστά της Γαλλίας, της Ιταλίας καθώς και της Σοβιετικής Ένωσης κυρίως, αλλά και της Βουλγαρίας. Παρατηρούμε ότι τα ποσοστά της Γιουγκοσλαβίας σημειώνουν αυξομείωση από την Α΄ στη Β΄ και από τη Β΄ στην Γ΄ με αποτέλεσμα να είναι περίπου ισομεγέθη στην Α΄ και στην Γ΄ γυμνασίου.

Τα ουσιαστικότερα στοιχεία όμως που εμφανίζει αυτός ο Πίνακας αφορούν τόσο το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό παιδιών που επιλέγουν τη Γαλλία ως φιλική χώρα —ένα ποσοστό που σ' όλες τις τάξεις ξεπερνά το 50% των παιδιών που απαντούν για να φτάσει στο 65% στην Γ΄ γυμνασίου— όσο και την εντυπωσιακή μείωση των παιδιών που από τα 12 στα 15 επιλέγουν τις ΗΠΑ. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ενώ στην Α΄ γυμνασίου 2,5 φορές περισσότερα παιδιά επιλέγουν τις ΗΠΑ απ' ό,τι την ΕΣΣΔ,[27] στην Γ΄ γυμνασίου η Σοβιετική Ένωση υπερέχει των ΗΠΑ κατά 5 εκατοστιαίες μονάδες. Το στοιχείο αυτό, που αποτελεί ίσως ένδειξη της έλξης που ασκούν οι σοσιαλιστικές ιδέες στην εφηβεία, είναι συγχρόνως και μια νέα παράμετρος της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Οι τέσσερις χώρες της ΕΟΚ ασκούν σημαντική έλξη ως φιλικές χώρες και στις τρεις τάξεις, με αδιαμφισβήτητη την κυριαρχία της Γαλλίας, μια έλξη που είναι όμως αύξουσα μόνο στην περίπτωση της Γαλλίας κυρίως και κατά δεύτερο λόγο της Ιταλίας (με αυξομείωση από την Α΄ στη Β΄ και από τη Β΄ στην Γ΄), ενώ παράλληλα μειώνεται, όπως είπαμε, κατά πολύ η επιλογή των ΗΠΑ και ενώ συγχρόνως η Σοβιετική Ένωση κερδίζει «φίλους» από τα 12 στα 15.

Η διασταύρωση με τα τέσσερα σχολεία, στα οποία φοιτούν τα παιδιά του δείγματός μας,[28] θα μας δώσει στοιχεία για τις ενδεχόμενες κοινωνικοπολιτισμικές και άλλες διαφοροποιήσεις στις επιλογές των παιδιών.

---

27. Πβ. στοιχεία για τις θετικές διαθέσεις παιδιών 9-11 ετών απέναντι στις δύο αυτές χώρες το 1964 και το 1978 στο Κ. Μουστάκα, Κ. Κασιμάτη, *ό.π.*, όπου φαίνεται ότι οι ΗΠΑ σαφώς υπερέχουν στις θετικές εκτιμήσεις των παιδιών αυτής της κατηγορίας ηλικιών.

28. Το δείγμα μας αποτελείται από μαθητές που φοιτούν σ' ένα συνοικιακό δημόσιο σχολείο του Πειραιά (30,6%), από μαθητές ενός συνοικιακού δημοσίου της Αθήνας (28,7%), από μαθητές επίλεκτου ιδιωτικού σχολείου (19%) και από μαθητές ενός προτύπου δημοσίου (21,6%). Υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική σύνθεση του δείγματος ανά σχολείο. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο μαθητικός πληθυσμός στο επίλεκτο ιδιωτικό σχολείο αποτελείται κυρίως από παιδιά επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών, μεγαλοεπιχειρηματιών (49,2% και 32,5% αντίστοιχα) ενώ στο πρότυπο δημόσιο αποτελείται κυρίως από

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες ανάλογα με το σχολείο στο οποίο φοιτούν και τις απαντήσεις τους στις οκτώ μαζικότερες επιλογές

	Γαλλία	Αγγλία	Ιταλία	Δυτική Γερμανία	ΗΠΑ	Βουλγαρία	ΕΣΣΔ	Γιουγκοσλαβία
Συνοικιακό δημόσιο Πειραιά	56,9	27,5	28,6	27,1	20,1	15,2	13,0	4,8
Συνοικιακό δημόσιο Αθήνας	46,3	31,0	28,5	22,3	19,4	21,5	14,5	14,5
Ιδιωτικό	58,9	33,1	33,1	9,8	16,0	11,7	11,7	8,0
Πρότυπο δημόσιο	68,0	26,4	21,3	22,8	13,2	8,1	20,3	19,3
	56,8	29,2	27,9	21,6	17,5	14,7	14,8	11,4

Σ' όλα τα σχολεία, όπως βλέπουμε, η επιλογή της Γαλλίας είναι η μαζικότερη. Ωστόσο στο πρότυπο δημόσιο επιλέγουν τη χώρα αυτή ως φιλική το 68% των παιδιών που απαντούν, ενώ στο συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας το 46,3%. Σ' όλα τα σχολεία, οι τέσσερις χώρες της ΕΟΚ συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά τόσο από τις σοσιαλιστικές χώρες όσο και από τις ΗΠΑ, με εξαίρεση τα ποσοστά των παιδιών του ιδιωτικού σχολείου που επιλέγουν τη Δ. Γερμανία και τα οποία είναι πολύ χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των τριών δημοσίων σχολείων. Παράλληλα βλέπουμε ότι επιλέγουν τις ΗΠΑ λίγο περισσότερο οι μαθητές των συνοικιακών δημοσίων απ' ό,τι οι μαθητές του ιδιωτικού, ενώ με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις γενικότερες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των παιδιών ανά σχολείο θα ήταν από πρώτη άποψη αναμενόμενο οι μαθητές του ιδιωτικού, οι οποίοι τοποθετούνται σε σημαντικό βαθμό «δεξιότερα» απ' όλους τους άλλους,[29] να επιλέξουν σε μεγαλύτερο ποσοστό τις ΗΠΑ ως φιλική χώρα.

παιδιά επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών, δημοσίων υπαλλήλων, υπαλλήλων γραφείου/υπαλλήλων στην παροχή υπηρεσιών από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια, και εκπαιδευτικών (25,2%, 17,1%, 10,8% και 9% αντίστοιχα). Στα δύο συνοικιακά δημόσια σχολεία κυριαρχούν οι πατέρες εργάτες, βιοτέχνες/μικροεπαγγελματίες και υπάλληλοι στην παροχή υπηρεσιών από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια. Όσον αφορά στο συνοικιακό δημόσιο σχολείο του Πειραιά τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 29,5%, 22,4% και 14,1% ενώ στο συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας είναι 27,1%, 25,4% και 10,8%.

29. Κατά 37,1% οι μαθητές του ιδιωτικού σχολείου δηλώνουν ότι είναι «μάλλον δεξιοί»

Παράλληλα οι μαθητές του προτύπου επιλέγουν μαζικότερα από τους άλλους την ΕΣΣΔ και τη Γιουγκοσλαβία (όχι όμως και τη Βουλγαρία) ενώ στην επιλογή της Σοβιετικής Ένωσης οι μαθητές του ιδιωτικού έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά, όπως και στην επιλογή των ΗΠΑ οι μαθητές του προτύπου. [30]

Λιγότερο σαφείς οι ενδείξεις αυτού του Πίνακα απ' ό,τι των προηγουμένων που είδαμε, μας οδηγούν να κοιτάξουμε με ενδιαφέρον τις διασταυρώσεις με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα.[31] Στον σχετικό πίνακα δεν υπάρχουν πολλές σημαντικές διαφοροποιήσεις από τον μέσο όρο. Μπορούμε παρ' όλα αυτά να δούμε ενδιαφέροντα στοιχεία. Όσον αφορά τη Γαλλία, αρχικά, αυτή αποτελεί τη μαζικότερη επιλογή σ' όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες αλλά, όπως μας επέτρεψε να υποθέσουμε ο Πίνακας των διασταυρώσεων με τα σχολεία, αποτελεί λιγότερο μαζική επιλογή στα «λαϊκά» στρώματα (50% των παιδιών εργατών, 49,6% των παιδιών βιοτεχνών, 44,9% των παιδιών υπαλλήλων από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια επιλέγουν αυτή τη χώρα, ενώ 68% των παιδιών εκπαιδευτικών, 67,2% των παιδιών δημοσίων υπαλλήλων[32] αλλά και το 63,6% των παιδιών μεγαλοεπιχειρηματιών και το 61,3% των παιδιών επιστημόνων / ελευθέρων επαγγελματιών). Φαίνεται δηλαδή, όπως και στην προηγούμενη διασταύρωση, ότι το επίπεδο ενημέρωσης συσχετίζεται θετικά με το ποσοστό επιλογής της Γαλλίας, αφού, όπως είχαμε την ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε με βάση άλλες απαντήσεις στο ίδιο ερωτηματολόγιο, οι παραπάνω κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες συγκεντρώνουν περισσότερο πληροφορημένα παιδιά από

ενώ το αντίστοιχο ποσοστό είναι 17,3% στο πρότυπο, 14,6% στο συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας και 6,7% σ' αυτό του Πειραιά. Στα δύο τελευταία σχολεία όμως πάνω από τα μισά παιδιά δηλώνουν ότι δεν έχουν συγκεκριμένες ιδεολογικές τάσεις, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 30,9% στο ιδιωτικό και 39,1% στο πρότυπο.

30. Οι μαθητές του προτύπου δηλώνουν κατά 31,6% ότι είναι «μάλλον αριστεροί», ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στο ιδιωτικό είναι 19,8%, στο συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας 23,1% και σ' αυτό του Πειραιά 25,4%.

31. Η τυπολογία της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας του πατέρα διαμορφώθηκε με βάση τις απαντήσεις των παιδιών σε σχετική «ανοιχτή» ερώτηση. Στόχος της κατηγοριοποίησης που επιλέξαμε ήταν κυρίως να διακρίνουμε τη θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, στη σύνδεσή της με το διαφορετικό πολιτισμικό κλίμα που αυτή εν μέρει καθορίζει στο πλαίσιο της οικογένειας του εφήβου που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο. Οι μαζικότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες στο δείγμα μας αντιπροσωπεύουν: εργάτες 17%, βιοτέχνες/μικροεπαγγελματίες 15,2%, επιστήμονες/ελεύθερους επαγγελματίες 14,9%, υπαλλήλους γραφείου/στην παροχή υπηρεσιών από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια 8,8%, υπαλλήλους στην παροχή υπηρεσιών από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια 7,9%, δημόσιους υπαλλήλους 7,4%, μεγαλοεπιχειρηματίες 6,4%, εμπόρους 5,5%, υπαλλήλους στην παροχή υπηρεσιών από τα ανώτερα μισθολογικά κλιμάκια 4%, στρατιωτικούς/εργαζομένους στα Σ.Α. 3,3%, εκπαιδευτικούς 2,6%.

32. Όπως είδαμε στη σημείωση 28, μεγάλος αριθμός παιδιών των δύο αυτών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών φοιτούν στο πρότυπο.

αυτές που κατατάσσουμε στα λεγόμενα λαϊκά στρώματα.

Η Αγγλία έχει πολύ σημαντική θέση (40%) στα παιδιά των μεγαλοεπιχειρηματιών, πολύ σημαντικότερη απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, λόγω των επαφών που έχουν ιδιαίτερα αυτά που προέρχονται από εφοπλιστικές οικογένειες με αυτή τη χώρα, αλλά και γενικότερα λόγω της «γνωριμίας» των μαθητών του ιδιωτικού με την Αγγλία και τον πολιτισμό της μέσω της εκμάθησης της γλώσσας, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι διαφοροποιήσεις στα ποσοστά της Δ. Γερμανίας όπου βλέπουμε ότι τα σημαντικά υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνουν τα παιδιά εργατών (35,7%) —πράγμα που μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ως υπόθεση ότι η μετανάστευση ασκεί επίδραση στη σχετική αντίληψη— ενώ σχετικά υψηλά ποσοστά εμφανίζουν και τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων και εκπαιδευτικών (29,7% και 28% αντίστοιχα).

Η ΕΣΣΔ επιλέγεται από τα παιδιά εκπαιδευτικών σε σχεδόν διπλάσιο ποσοστό από τον μέσο όρο του δείγματος (28%), ένα ποσοστό που είναι το κατά πολύ υψηλότερο όλων.[33] Ακολουθούν τα παιδιά υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια και τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων (18,8% και 17,2%) ενώ τα χαμηλότερα παρουσιάζονται στα παιδιά υπαλλήλων από τα ανώτερα μισθολογικά κλιμάκια και στα παιδιά επιστημόνων (9,4% και 12,4%).

Τις ΗΠΑ τις επιλέγουν σχεδόν στο 1/3 τα παιδιά στρατιωτικών, εμφανίζοντας έτσι ένα εξαιρετικά υψηλό ποσοστό τόσο σε σχέση με τον μέσο όρο, όσο και σε σχέση με όλες τις άλλες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες.[34] Ακολουθούν σε ποσοστό τα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών (21,8%) και τα παιδιά υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια και βιοτεχνών/μικροεπαγγελματιών (20,1%). Τα χαμηλότερα ποσοστά στην επιλογή της Αμερικής ως φιλικής χώρας εμφανίζονται στα παιδιά εργατών (12,9%) —τα οποία όμως και στην ΕΣΣΔ εμφανίζουν σχετικά χαμηλά ποσοστά— και τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων (15,6%).

Η πληθώρα των παραπάνω στοιχείων προσφέρει ενδείξεις για τη σχετική και επιλεκτική επίδραση της κοινωνικής προέλευσης στην επιλογή φιλικής προς την Ελλάδα χώρας, μια επίδραση που σε άλλες περιπτώσεις είναι σαφέστερη (όπως π.χ. στα παιδιά στρατιωτικών σε σχέση με τις ΗΠΑ και στα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών στην επιλογή της Αγγλίας, ή στα παιδιά εργατών όσον αφορά τη Δ. Γερμανία) και σε άλλες λιγότερο σαφής. Πράγματι η επίδραση των παρεμβαλλόμενων μεταβλητών που η κοινωνική θέση εν μέρει

---

33. Τα παιδιά εκπαιδευτικών, τα οποία στο δείγμα μας φοιτούν μαζικά στο πρότυπο δημόσιο σχολείο, δηλώνουν σε άλλη ερώτηση κατά 33,3% ότι είναι «μάλλον αριστεροί».

34. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να προσθέσουμε ότι κανένα από τα παιδιά στρατιωτικών δεν επιλέγει τη Βουλγαρία, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν το μοναδικό 0 στις διασταυρώσεις.

καθορίζει είναι περισσότερο εμφανής σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ. στην υπεροχή των παιδιών εκαιδευτικών που επιλέγουν την ΕΣΣΔ· και στα μικρότερα ποσοστά στην επιλογή των ΗΠΑ απ' όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες που παρατηρούνται στα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων αφού μεγάλος αριθμός παιδιών που ο πατέρας τους ανήκει σ' αυτές τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες φοιτούν στο πρότυπο σχολείο,[35] όπου εξάλλου συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός «αριστερών» εφήβων.[36]

Βλέπουμε δηλαδή, συνοψίζοντας, ότι ενώ η κοινωνική προέλευση επιδρά στην επιλογή των παιδιών, η ουσιαστικότερη επίδρασή της φαίνεται να ασκείται κυρίως διαμέσου του επιπέδου ενημέρωσης και των δυνατοτήτων πρώιμης αμφισβήτησης της κυρίαρχης ιδεολογίας που αυτή σε ορισμένο βαθμό καθορίζει. Έτσι τόσο η κοινωνική προέλευση όσο και το φύλο βλέπουμε ότι διαφοροποιούν τα παιδιά του δείγματός μας, ενώ ως πολύ ουσιαστικός διαφοροποιητικός παράγοντας προβάλλει και η ηλικία, η οποία εκφράζοντας τόσο την αύξηση του επιπέδου πληροφόρησης, όσο και, παράλληλα, τις μεγαλύτερες δυνατότητες αμφισβήτησης, διαφοροποιεί σημαντικά τους εφήβους των 15 από αυτούς των 12 χρόνων.

Η διασταύρωση των οκτώ μαζικότερων επιλογών των παιδιών του δείγματός μας, όσον αφορά τις χώρες που αντιλαμβάνονται ως φιλικές προς την Ελλάδα, με ορισμένες πολιτολογικές μεταβλητές παρουσιάζει ενδιαφέρον για να δούμε αν διαφορετικές κατηγορίες παιδιών ανάλογα με το ενδιαφέρον τους για την πολιτική, το κατά πόσο είναι ή όχι οπαδοί πολιτικών κομμάτων, την ενδεχόμενη αριστερή ή δεξιά ιδεολογική τους τάση διαφοροποιούν τις επιλογές τους ως προς τις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες.

Βλέπουμε ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική κατά:[37]

- 47% όσα επιλέγουν τη Γαλλία
- 38,2% την Αγγλία
- 42,3% την Ιταλία
- 40,5% τη Δ. Γερμανία
- 34% τις ΗΠΑ
- 41,3% τη Βουλγαρία
- 55,9% την ΕΣΣΔ
- 38,1% τη Γιουγκοσλαβία.

---

35. Ενώ 9% και 17,1% αντίστοιχα των πατέρων μαθητών του προτύπου σχολείου είναι εκπαιδευτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, τα παραπάνω ποσοστά αντιπροσωπεύουν το 74,1% και το 49,4% αντίστοιχα των πατέρων εκπαιδευτικών και δημοσίων υπαλλήλων του δείγματός μας.

36. Βλ. σημείωση 30.

37. Τα ποσοστά ξεπερνούν το 100%, αφού, όπως είπαμε, η ερώτηση δέχεται πολλαπλές απαντήσεις.

Ενώ το 40% του συνόλου των παιδιών του δείγματός μας δηλώνει ότι ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική, παρατηρούμε ότι τα παιδιά που επιλέγουν τη Γαλλία, αλλά κυρίως αυτά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ενδιαφέρονται «πολύ» σε μεγαλύτερο βαθμό από τον μέσο όρο. Αντίθετα τα παιδιά που επιλέγουν τις ΗΠΑ ως φιλική χώρα παρουσιάζουν το χαμηλότερο ποσοστό ενδιαφέροντος απ' ό,τι όλες οι άλλες κατηγορίες παιδιών ανάλογα με την επιλογή φιλικής χώρας. Το ποσοστό που είδαμε όσον αφορά την ΕΣΣΔ ενισχύει την εικόνα που διαμορφώσαμε σχετικά με το μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον των παιδιών που αυτοτοποθετούνται στην αριστερά,[38] χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η επιλογή της ΕΣΣΔ,ως φιλικής χώρας, προϋποθέτει αναγκαστικά αριστερές ιδεολογικές τάσεις. Ξέρουμε πάντως ότι από τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ το 49,6% δηλώνουν αλλού ότι είναι «μάλλον αριστεροί». Το ποσοστό αυτό είναι κατά πολύ μεγαλύτερο απ' οποιοδήποτε άλλο στον σχετικό Πίνακα διπλής εισόδου. Τα μεγαλύτερα ποσοστά των παιδιών που επιλέγουν τις ΗΠΑ παρατηρούνται στην κατηγορία «μάλλον δεξιοί» (31,3%) αλλά και «δεν έχω αποφασίσει ακόμα» (31,1%).

Παράλληλα τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό οπαδοί κομμάτων (68,3%) απ' ό,τι τα παιδιά που προβαίνουν σε άλλες επιλογές, ενώ ακολουθούν τα ποσοστά των παιδιών που επιλέγουν τη Γαλλία (53,6%) και τις ΗΠΑ (52,7%). Συγχρόνως τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά (82,7%) στην αντίληψη ότι «η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας» ενώ τα χαμηλότερα ποσοστά στη σχετική αντίληψη εμφανίζονται στα παιδιά που επιλέγουν τις ΗΠΑ (64,5%).

Βλέπουμε λοιπόν ότι η επιλογή φιλικής προς την Ελλάδα χώρας και ιδιαίτερα η επιλογή της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ είναι ενδεικτική διαφοροποιήσεων στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των παιδιών κατά τρόπο ώστε η επιλογή της ΕΣΣΔ να συνοδεύεται από μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον, μεγαλύτερα ποσοστά κομματικής ταυτοποίησης και περισσότερο διαδεδομένη την αντίληψη ότι «η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας», ενώ οι τρεις αυτές πολιτολογικές μεταβλητές συσχετίζονται θετικά με το επίπεδο ενημέρωσης των εφήβων. Εκτός λοιπόν από τις διάφορες βιοκοινωνικές μεταβλητές οι οποίες επιδρούν στην κατεύθυνση των επιλογών των παιδιών ως προς το ποιες χώρες αντιλαμβάνονται ως φιλικές, οι επιλογές αυτές σχετίζονται και με γενικότερες πολιτολογικές μεταβλητές οι οποίες και προσανατολίζουν εν μέρει τις σχετικές επιλογές.

---

38. Ενδιαφέρονται «πολύ» για την πολιτική κατά 68,3% οι έφηβοι του δείγματός μας που δηλώνουν «μάλλον αριστεροί» και κατά 50,6% οι «μάλλον δεξιοί».

1.2. Εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες

Ελαφρώς χαμηλότερο το ποσοστό έλλειψης απάντησης στις εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες (15,9%) απ' ό,τι στις φιλικές, παραμένει όπως βλέπουμε αρκετά υψηλό. Ο κατάλογος των χωρών που αναφέρονται ως εχθρικές είναι όμως αξιοσημείωτα μικρότερος απ' ό,τι στην περίπτωση των φιλικών χωρών, αφού τώρα αναφέρονται είκοσι έξι χώρες ενώ πριν σαράντα δύο. Από τις είκοσι έξι αυτές χώρες μόνο τέσσερις με πέντε συγκεντρώνουν ποσοστά αντίστοιχα μ' αυτά που είδαμε στις φιλικές. Τα ποσοστά των πέντε μαζικότερων επιλογών εχθρικής προς την Ελλάδα χώρας διαμορφώνονται ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μαζικότερες απαντήσεις παιδιών του δείγματος στην ερώτηση που αναφέρεται στις χώρες που είναι εχθρικές προς την Ελλάδα[39]

Τουρκία	69,8%	(83%)
ΗΠΑ	30,5%	(35,6%)
ΕΣΣΔ	10,7%	(12,7%)
Δ. Γερμανία	7%	(8,2%)
Αγγλία	5,9%	(6,6%)

Η υπεροχή της Τουρκίας ως χώρας που προσλαμβάνεται ως εχθρική προς την Ελλάδα από τα παιδιά του δείγματός μας είναι σαφέστατη, ενώ και οι ΗΠΑ συγκεντρώνουν πάνω από το 1/3 των παιδιών που απαντούν στην ερώτηση. Ακολουθεί η ΕΣΣΔ, αλλά με ποσοστό αισθητά μικρότερο, αφού είναι λίγο πάνω από το 1/3 του ποσοστού των ΗΠΑ. Η υπεροχή της Τουρκίας στο σχετικό ποσοστό είναι βέβαια αναμενόμενη με βάση τόσο τα ελληνικά εθνικά βιώματα όσο και τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα σχετικά με το Κυπριακό και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας στο Αιγαίο. Αντίθετα, ίσως, το σχετικά (πολύ) υψηλό ποσοστό των ΗΠΑ, το οποίο επιβεβαιώνει την εικόνα που σχηματίσαμε πριν στην επιλογή αυτής της χώρας ως φιλικής, αποτελεί πολύ ενδιαφέρουσα εξέλιξη στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Το 17,8% των παιδιών που απαντούν στη σχετική ερώτηση επιλέγει τις ΗΠΑ ως φιλική προς την Ελλάδα χώρα, ενώ το 35,6% την αντιλαμβάνεται ως εχθρική.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να δούμε αν οι διάφορες βιοκοινωνικές μεταβλητές διαφοροποιούν σε ποσοστό τις επιλογές των παιδιών ως προς το ποιες χώρες αντιλαμβάνονται ως εχθρικές προς την Ελλάδα.

---

39. Τα ποσοστά σε παρένθεση είναι αυτά που χρησιμοποιούνται στις διασταυρώσεις. Πρόκειται για τα ποσοστά στο σύνολο των παιδιών που απαντούν (αφού δηλαδή αφαιρέσουμε το 15,9% της έλλειψης απάντησης), ενώ τα εκτός παρένθεσης ποσοστά είναι στο σύνολο του δείγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες ανάλογα με το φύλο και τις απαντήσεις τους στις πέντε μαζικότερες επιλογές					
	Τουρκία	ΗΠΑ	ΕΣΣΔ	Δ. Γερμανία	Αγγλία
Αγόρια	83,2	38,8	12,8	6,9	8,0
Κορίτσια	82,6	31,7	12,5	9,7	4,9
	82,9	35,6	12,7	8,2	6,6

Αγόρια και κορίτσια ομόφωνα, γύρω στο 83% επιλέγουν την Τουρκία, ενώ και για τη Σοβιετική Ένωση τα ποσοστά είναι ουσιαστικά τα ίδια. Αντίθετα περισσότερα αγόρια επιλέγουν τις ΗΠΑ και την Αγγλία και λίγο περισσότερα κορίτσια τη Δ. Γερμανία. Η διαφοροποίηση αυτή παραπέμπει ίσως στο υψηλότερο επίπεδο πολιτικής ενημέρωσης των αγοριών στο οποίο και αναφερθήκαμε και συνδέεται με την πρόσφατη πολιτική ιστορία της Ελλάδας και το Κυπριακό, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά της Γερμανίας στα κορίτσια ίσως συνδέονται περισσότερο με τις ιστορικές μνήμες από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατοχή.[40] Η διασταύρωση με τη σχολική τάξη φοίτησης θα προσθέσει στοιχεία για τον έλεγχο της παραπάνω υπόθεσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες ανάλογα με τη σχολική τάξη φοίτησης και την απάντησή τους στις πέντε μαζικότερες επιλογές					
	Τουρκία	ΗΠΑ	ΕΣΣΔ	Δ. Γερμανία	Αγγλία
Α΄ γυμνασίου	82,8	24,0	10,0	10,8	3,2
Β΄ γυμνασίου	79,7	42,0	16,3	9,4	9,1
Γ΄ γυμνασίου	85,5	40,5	11,9	4,8	7,4
	82,8	35,7	12,7	8,2	6,6

40. Οι Κ. Μουστάκα, Κ. Κασιμάτη, *ό.π.*, σ. 179, αναφέρουν ότι οι αρνητικές διαθέσεις των παιδιών του δείγματός τους απέναντι στη Γερμανία, τόσο το 1964, όσο και το 1978 συγκεκριμενοποιούνται με αναφορές στον πόλεμο και την κατοχή, αλλά το 1978 είναι λιγότερες απ' ό,τι το 1964.

Το μόνο ποσοστό το οποίο μειώνεται από την Α΄ γυμνασίου στην Γ΄ γυμνασίου είναι αυτό της Δ. Γερμανίας, το οποίο περιορίζεται στο μισό. Έτσι βλέπουμε ότι ενώ στην Α΄ γυμνασίου λίγο λιγότερα από τα μισά παιδιά που επιλέγουν τις ΗΠΑ επιλέγουν τη Δ. Γερμανία ως εχθρική χώρα, η σχέση αυτή στην Γ΄ γυμνασίου είναι 1 προς 8,5. Είναι θεμιτή λοιπόν η υπόθεση ότι όσο προχωρά το παιδί στην εφηβεία η πληροφόρηση σχετικά με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα υπερισχύει της ιστορικής μνήμης. Όταν μάλιστα η πολιτική πραγματικότητα και η ιστορική μνήμη προσανατολίζουν προς την ίδια κατεύθυνση, όπως στην περίπτωση της Τουρκίας, βλέπουμε ότι το ήδη πολύ υψηλό ποσοστό στην Α΄ γυμνασίου, παρά μια ελαφρά μείωση στη Β΄, είναι ακόμη υψηλότερο στην Γ΄. Η θεαματικότερη όμως αύξηση στο ποσοστό είναι σίγουρα αυτή των ΗΠΑ. Το 40,5% των παιδιών που απαντούν στην ερώτηση αυτή και που φοιτούν στην Γ΄ γυμνασίου αντιλαμβάνονται τις ΗΠΑ ως εχθρική προς την Ελλάδα χώρα και αυτό παρά τις πολλές κοινωνικοποιητικές επιδράσεις που δέχεται αυτή η κατηγορία ηλικιών οι οποίες στοχεύουν προς την αντίθετη κατεύθυνση.[41] Η αντίληψη αυτή, αν ενισχυθεί στην κυρίως εφηβεία με άλλες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες, θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα επηρεασμού του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αλλά και η αντίληψη ότι η ΕΣΣΔ αποτελεί εχθρική προς την Ελλάδα χώρα αυξάνει, και μάλιστα κατά 6,3 εκατοστιαίες μονάδες από την Α΄ στη Β΄ γυμνασίου για να πέσει πάλι στην Γ΄, σε ποσοστό όμως λίγο υψηλότερο από αυτό της Α΄.

Είναι απαραίτητο όμως να προσθέσουμε ότι, παρά τις γενικές τάσεις εξέλιξης στις σχετικές αντιλήψεις των παιδιών από τα 12 στα 15, τα ποσοστά των μαθητών Β΄ γυμνασίου σ' αυτόν τον Πίνακα παρουσιάζουν ορισμένες ιδιαιτερότητες (μικρότερης και μεγαλύτερης σημασίας «ιδιαιτερότητες» παρουσίασαν καί στη διασταύρωση με τις φιλικές χώρες). Βλέπουμε ότι οι μαθητές Β΄ γυμνασίου αντιλαμβάνονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς της Α΄ και Γ΄ Γυμνασίου ως εχθρικές χώρες τις ΗΠΑ, την ΕΣΣΔ και την Αγγλία και σε λίγο μικρότερο την Τουρκία. Με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μπορούμε να προτείνουμε συγκεκριμένη εξήγηση στη σχετική αυτή διαφοροποίηση, ενώ συγχρόνως προβάλλει ως πολύ σχηματικό και παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε τα παραπάνω στοιχεία ως απόδειξη της θέσης ότι γύρω στα 14 οι «μικροί έφηβοι» αντιλαμβάνονται ως περισσότερο εχθρικό το εξωτερικό περιβάλλον από τους λίγο μικρότερους και τους λίγο μεγαλύτερους.[42]

Η διασταύρωση με τα τέσσερα σχολεία και τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες των πατέρων των παιδιών του δείγματος θα μας δώσει ενδεί-

41. Αρκεί να θυμηθούμε την επίδραση των διαφόρων αμερικανικών κόμικς, αλλά και γενικότερα τις πολλαπλές επιδράσεις της αμερικανικής κουλτούρας στη λεγόμενη «κουλτούρα των νέων».

ξεις για την επίδραση της κοινωνικής προέλευσης αλλά και άλλων μεταβλητών που αφορά εν μέρει καθορίζει στην επιλογή των παιδιών όσον αφορά στις χώρες τις οποίες προσλαμβάνουν ως εχθρικές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος που απαντούν στην ερώτηση για τις εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες ανάλογα με το σχολείο στο οποίο φοιτούν και τις απαντήσεις τους στις πέντε μαζικότερες επιλογές

	Τουρκία	ΗΠΑ	ΕΣΣΔ	Δ. Γερμανία	Αγγλία
Συνοικιακό δημόσιο Πειραιά	77,9	36,3	13,0	11,5	5,3
Συνοικιακό δημόσιο Αθήνας	78,6	33,7	10,7	8,6	4,5
Ιδιωτικό	84,8	21,1	12,3	4,7	4,7
Πρότυπο δημόσιο	89,2	47,8	14,8	5,9	12,3
	81,9	35,2	12,6	8,1	6,6

Τα ποσοστά της Τουρκίας υπερέχουν βέβαια σ' όλα τα σχολεία, εντούτοις βλέπουμε ότι στο ιδιωτικό και ιδιαίτερα στο πρότυπο είναι ακόμα μεγαλύτερα. Ενώ τα ποσοστά που αφορούν στην ΕΣΣΔ δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από τον μέσο όρο (± 2 εκατοστιαίες μονάδες) και τα μεγαλύτερα παρουσιάζονται στο πρότυπο, βλέπουμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στα ποσοστά των παιδιών που επιλέγουν τις ΗΠΑ ως εχθρική χώρα. Σχεδόν οι μισοί μαθητές του προτύπου που απαντούν στην ερώτηση έχουν την αντίληψη ότι οι ΗΠΑ είναι εχθρικές προς την Ελλάδα, ενώ στο ιδιωτικό το αντίστοιχο ποσοστό είναι λιγότερο από το μισό του παραπάνω και στα δύο συνοικιακά είναι αισθητά μικρότερο απ' ό,τι στο πρότυπο. Βλέπουμε δηλαδή ότι η υπόθεση που αφορά στη θετική συσχέτιση μεταξύ επιπέδου ενημέρωσης και ποσοστού επιλογής των ΗΠΑ ως εχθρικής χώρας επιβεβαιώνεται σχετικά και σ' αυτή τη διασταύρωση και συγκεκριμένα στη σύγκριση του ποσοστού των τριών δημοσίων σχολείων. Τα μεγαλύτερα παιδιά, που είναι σαφώς περισσότερο ενημερωμένα από τα μικρότερα, και οι μαθητές του προτύπου, οι οποίοι επίσης είναι περισσότερο ενημερωμένοι από τους μαθητές των άλλων σχολείων,[43] επιλέγουν μαζικότερα, ακόμα και πολύ μαζικότερα, τη

42. Βλ. W.E. Lambert, O. Klineberg, *ό.π.*, σ. 58-63.

43. Δεν πρόκειται απλώς για υποθέσεις σχετικά με τη συσχέτιση ηλικίας και σχολείου

χώρα αυτή ως εχθρική προς την Ελλάδα. Βέβαια και πολιτολογικές μεταβλητές, μερικές από τις οποίες θα δούμε παρακάτω, επηρεάζουν τη διαμόρφωση των ποσοστών αυτών και ιδιαίτερα η ιδεολογική διάσταση όπως μας κάνουν να υποψιαζόμαστε οι διαφορές μεταξύ προτύπου και ιδιωτικού στην επιλογή των ΗΠΑ.

Η Δ. Γερμανία επιλέγεται περισσότερο ως εχθρική χώρα από τους μαθητές των συνοικιακών σχολείων —και εδώ υπεισέρχεται πάλι η διαφοροποιημένη επίδραση της ιστορικής μνήμης σε σχέση με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα στην οποία αναφερθήκαμε με την ευκαιρία τη διασταύρωσης με το φύλο— ενώ αντίστροφα, όσον αφορά στην Αγγλία, υπερέχουν σαφώς τα παιδιά του προτύπου.

Αν δούμε τώρα τη διασταύρωση με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα παρατηρούμε ότι όσον αφορά στην Τουρκία, τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά σ' όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες διαφοροποιούνται σχετικά:

— Κατά 92,1% και 87,3% τα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων και επιστημόνων αντιλαμβάνονται την Τουρκία ως εχθρική χώρα προς την Ελλάδα.[44]
— Κατά 83,3% έχουν αυτή την αντίληψη τα παιδιά στρατιωτικών/εργαζομένων στα Σ.Α. και τα παιδιά εργατών, και κατά 82,9%, 82,1% και 81,3% αντίστοιχα τα παιδιά από τα ανώτερα μισθολογικά κλιμάκια, τα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών και τα παιδιά υπαλλήλων από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια.
— Τα χαμηλότερα σχετικά ποσοστά παρουσιάζονται στα παιδιά βιοτεχνών/μικροεπαγγελματιών (76,4%) υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια (71,5%).

Ενώ τα ποσοστά της ΕΣΣΔ δεν διαφοροποιούνται αξιοσημείωτα από τον μέσο όρο —τα μεγαλύτερα παρουσιάζονται στα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων (16,7%) και υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια (18,8%)— τα ποσοστά των ΗΠΑ παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον: Το 56% των παιδιών εκπαιδευτικών, το 44,4% των παιδιών υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια και το 41,3% των παιδιών δημοσίων υπαλλήλων επιλέγουν τις ΗΠΑ ως εχθρική προς την Ελλάδα χώρα. Αυτά τα ποσοστά, που είναι και τα υψηλότερα, δεν είναι βέβαια ανεξάρτητα από την κοινωνική διαστρωμάτωση των τεσσάρων σχολείων που τροφοδοτούν το δείγμα μας, αφού όπως ξέρουμε οι παραπάνω κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες αντιπροσω-

---

φοίτησης με το επίπεδο ενημέρωσης, αφού η έρευνα από την οποία αποσπάσαμε τα στοιχεία που εξετάζουμε σ' αυτό το άρθρο προσφέρει πολλαπλές ενδείξεις για το παραπάνω.

44. Πβ. σημείωση 28, τα ποσοστά παιδιών αντίστοιχης κοινωνικοοικονομικής κατηγορίας πατέρα που φοιτούν στο ιδιωτικό και το πρότυπο σχολείο.

πεύονται μαζικά στο πρότυπο σχολείο,[45] στο οποίο συγχρόνως η σχετική επιλογή των ΗΠΑ είναι πολύ μαζική όπως είδαμε. Τα χαμηλότερα ποσοστά στην επιλογή των ΗΠΑ εμφανίζονται στα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών (14,3%) τα οποία παρουσιάζουν ποσοστό κατά πολύ μικρότερο (σχεδόν το μισό) από το δεύτερο μικρότερο το οποίο εμφανίζεται στα παιδιά επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών και φτάνει στο 28,2%.

Τα παιδιά από τα «λαϊκά» στρώματα, τα οποία όπως είδαμε αντιλαμβάνονται σε μεγαλύτερο ποσοστό, ιδιαίτερα τα παιδιά εργατικής προέλευσης, τη Γερμανία ως φιλική χώρα, την αντιλαμβάνονται συγχρόνως και λίγο περισσότερο από τα άλλα ως εχθρική. Αντίθετα τα παιδιά από τα μεσαία στρώματα, ιδιαίτερα τα παιδιά εκπαιδευτικών, αντιλαμβάνονται περισσότερο από τα άλλα την Αγγλία ως εχθρική.

Είναι φανερό ότι η κοινωνική προέλευση που επιδρά στις δυνατότητες για ενημέρωση και στην ποσότητα αυτής της ενημέρωσης προσανατολίζει τις επιλογές των παιδιών όσον αφορά τις χώρες τις οποίες προσλαμβάνουν ως εχθρικές κατά τρόπο ώστε τα λιγότερο ενημερωμένα παιδιά επιλέγουν περισσότερο με βάση τις ιστορικές μνήμες, ενώ τα πιο ενημερωμένα με βάση τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και στη μαζικότατη γενικά επιλογή της Τουρκίας, αφού βλέπουμε ότι γίνεται ακόμα πιο μαζική στα παιδιά δεδομένων σχολείων και δεδομένων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών που γνωρίζουμε ότι συγκεντρώνουν τα πιο ενημερωμένα παιδιά.

Έτσι εκτός από τη σχετική διαφοροποίηση στις επιλογές που παρατηρήσαμε ανάλογα με το φύλο και τη σημαντικότατη αύξηση της πρόσληψης της Αμερικής ως εχθρικής χώρας όσο αυξάνει η ηλικία, βλέπουμε ότι τόσο η κοινωνική προέλευση όσο και το επίπεδο ενημέρωσης που σε ορισμένο βαθμό καθορίζεται από αυτή επιδρούν διαφοροποιητικά στη σχετική πρόσληψη των παιδιών. Θα δούμε τώρα, όπως και προηγουμένως με τις φιλικές χώρες, σε ποιο βαθμό διάφορες πολιτολογικές μεταβλητές επιδρούν στη διαμόρφωση των ποσοστών.

Από τα παιδιά που επιλέγουν τις πέντε χώρες δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική κατά

- 41% όσα επιλέγουν την Τουρκία
- 56,4% όσα επιλέγουν τις ΗΠΑ
- 48,2% όσα επιλέγουν την ΕΣΣΔ
- 37,1% όσα επιλέγουν τη Δ. Γερμανία
- 53,4% όσα επιλέγουν την Αγγλία.

Όπως στη διασταύρωση με τις φιλικές χώρες τα παιδιά που επέλεξαν

45. Βλ. σημείωση 28.

την Αμερική παρουσίασαν τα χαμηλότερα ποσοστά στο μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον, αντίστροφα τώρα, τα παιδιά που επιλέγουν την Αμερική ως εχθρική χώρα παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ποσοστό «μεγάλου» πολιτικού ενδιαφέροντος, ένα ποσοστό αντίστοιχο με αυτό της ΕΣΣΔ στη διασταύρωση με τις φιλικές χώρες. Αλλά τώρα βλέπουμε ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική σε ποσοστό μεγαλύτερο του μέσου όρου και τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ καθώς και —ακόμα περισσότερο— αυτά που επιλέγουν την Αγγλία ως εχθρικές χώρες.

Από τα παιδιά που επιλέγουν την Τουρκία, το 24,4% δηλώνουν «μάλλον αριστεροί» και το 19,4% «μάλλον δεξιοί» και η πλειονότητα των παιδιών αυτών δεν εκφράζει συγκεκριμένη ιδεολογική τάση, ενώ παρουσιάζει ενδιαφέρον να δούμε ότι τα παιδιά που επιλέγουν τις ΗΠΑ ως εχθρική χώρα αυτοτοποθετούνται κατά 41,6% στην αριστερά και κατά 8,4% στη δεξιά. Δεν υπάρχει όμως αντίστοιχη και αντίστροφη ιδεολογική τοποθέτηση των παιδιών που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως εχθρική χώρα, αφού το 22,2% αυτών δηλώνουν «μάλλον αριστεροί» και το 23,1% «μάλλον δεξιοί». Εκτός από τις ΗΠΑ, τις οποίες οι «μάλλον αριστεροί» έφηβοι επιλέγουν μαζικά ως εχθρική χώρα, επιλέγουν μαζικά επίσης καί την Αγγλία (48,3%). Παράλληλα τα παιδιά που επιλέγουν τις δύο αυτές χώρες ως εχθρικές προς την Ελλάδα είναι οπαδοί κομμάτων σε μεγαλύτερο ποσοστό (57,5% και 67,2% αντίστοιχα) από τα παιδιά που προβαίνουν σε άλλες επιλογές, ενώ το μικρότερο ποσοστό παρουσιάζεται στα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ. Συγχρόνως οι κατηγορίες παιδιών που επιλέγουν τις ΗΠΑ και την Αγγλία ως εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες εμφανίζουν και τα υψηλότερα ποσοστά στην αντίληψη ότι η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας (83,5% και 84,5%).

Ένα πρόσθετο στοιχείο που παρουσιάζει ενδιαφέρον αφορά το βαθμό στον οποίο οι πέντε κατηγορίες παιδιών ανάλογα με τη χώρα που σημειώνουν ως εχθρική προς την Ελλάδα αντιλαμβάνονται την ετοιμότητα για αυτοθυσία για την Ελλάδα ως πολύ σπουδαίο χαρακτηριστικό του καλού πολίτη,[46] μια αντίληψη που εμφανίζεται στο 70% των παιδιών του δείγματός μας. Έχουν την αντίληψη αυτή κατά 76,1% και 73% αντίστοιχα τα παιδιά που επιλέγουν τη Δ. Γερμανία και την Τουρκία ως εχθρικές προς την Ελλάδα και κατά 63,8%, 65,5% και 66,6% τα παιδιά που επιλέγουν την Αγγλία, τη Σοβιετική Ένωση και τις ΗΠΑ. Βλέπουμε ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του βαθμού στον οποίο εκτιμάται η ετοιμότητα για αυτοθυσία ως πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό του καλού πολίτη και του είδους της «εχθρικής χώρας» που επιλέγεται, ανάλογα με το αν υπάρχουν μνήμες και βιωματικές αντιλή-

46. Σε ερώτηση σχετικά με τα στοιχεία που θεωρούν τα παιδιά του δείγματος ως πολύ σπουδαία χαρακτηριστικά ενός καλού Έλληνα πολίτη, το «να είναι έτοιμος να δώσει τη ζωή του για την Ελλάδα, αν χρειαστεί» αποτελεί τη μαζικότερη επιλογή.

ψεις από την ιστορική εμπειρία των σχέσεων της Ελλάδας με την ξένη χώρα.

Αν δούμε παράλληλα τις δύο διασταυρώσεις —φιλικών και εχθρικών χωρών— με τις πολιτολογικές μεταβλητές που αναφέραμε, βλέπουμε ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική σε μεγαλύτερο ποσοστό τα παιδιά που επιλέγουν κυρίως την ΕΣΣΔ (55,9%) και κατά δεύτερο λόγο τη Γαλλία (47%) ως φιλικές χώρες, καθώς και αυτά που επιλέγουν τις ΗΠΑ (56,4%) και την Αγγλία (53,4%) ως εχθρικές. Παράλληλα είναι σε σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό οπαδοί πολιτικών κομμάτων τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως φιλική χώρα (68,3%) καθώς και αυτά που επιλέγουν την Αγγλία κυρίως (67,2%) αλλά και τις ΗΠΑ (57,5%) ως εχθρικές. Συγχρόνως οι τρεις παραπάνω κατηγορίες παιδιών εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά στην αντίληψη ότι «η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας».

Με βάση τους παραπάνω συσχετισμούς μπορούν να διαμορφωθούν πολλές υποθέσεις όσον αφορά στη θετική συσχέτιση μεταξύ της σχετικά μεγαλύτερης πολιτικής «εμπλοκής» των εφήβων και των αντιλήψεών τους για τις φιλικές ή εχθρικές σχέσεις της ΕΣΣΔ, των ΗΠΑ, της Αγγλίας και της Γαλλίας με την Ελλάδα. Συγχρόνως όμως υποθέτουμε ότι υπάρχουν μεγάλες επικαλύψεις μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών παιδιών, ιδιαίτερα αυτών που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως φιλική χώρα και τις ΗΠΑ και την Αγγλία ως εχθρικές. Πράγματι βλέπουμε ότι:

— Από τα παιδιά που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως φιλική χώρα το 61,1% επιλέγει τις ΗΠΑ ως εχθρική (το σχετικό ποσοστό στο σύνολο των απαντήσεων είναι 35,6%) καθώς και 10,3% την Αγγλία (ποσοστό στο σύνολο των απαντήσεων: 6,6%).
— Από τα παιδιά που επιλέγουν τη Γαλλία ως φιλική χώρα το 39,9% επιλέγει τις ΗΠΑ ως εχθρική (λίγο περισσότερο δηλαδή απ' ό,τι ο μέσος όρος των απαντήσεων) καθώς και το 14,3% την ΕΣΣΔ (λίγο περισσότερο και πάλι από τον μέσο όρο).

Αντίστροφα βλέπουμε ότι:

— Από τα παιδιά που επιλέγουν τις ΗΠΑ ως εχθρική χώρα το 25,8% επιλέγει την ΕΣΣΔ ως φιλική (το ποσοστό στο σύνολο των απαντήσεων είναι 14,8%).
— Από τα παιδιά που επιλέγουν την Αγγλία ως εχθρική χώρα το 19,7% επιλέγει την ΕΣΣΔ ως φιλική.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η επιλογή της ΕΣΣΔ, κυρίως, ως φιλικής χώρας καθώς και αυτή των ΗΠΑ ως εχθρικής συνεπάγονται υψηλότερα ποσοστά απ' ό,τι στο σύνολο των απαντήσεων στην άλλη επιλογή, ενώ συγχρόνως οι δύο παραπάνω κατηγορίες παιδιών —στις οποίες υπάρχουν σημαντικές επικαλύψεις— εμφανίζονται ως οι κατηγορίες εφήβων οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη μεγαλύτερη πολιτική εμπλοκή. Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι το ποσοστό

των παιδιών που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως φιλική χώρα και τις ΗΠΑ ως εχθρική (61,1% των πρώτων) είναι το κατά πολύ υψηλότερο από όλες τις άλλες κατηγορίες εφήβων ανάλογα με την επιλογή φιλικής χώρας, ενώ συγχρόνως απέχει τη μικρότερη απόσταση από το ποσοστό της Τουρκίας ως εχθρικής χώρας (75,4% των παιδιών που επιλέγουν την ΕΣΣΔ ως φιλική).

Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι οι αντιλήψεις των παιδιών για το ποιες χώρες είναι φιλικές και εχθρικές προς την Ελλάδα επηρεάζονται από εθνικά βιώματα και ιστορικές μνήμες, ιδιαίτερα όσον αφορά στην Τουρκία και τη Γερμανία, αλλά επηρεάζονται σαφώς και από τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα και τις εμπειρίες από τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, ενώ τα δεύτερα ενισχύουν στην περίπτωση της Τουρκίας τα πρώτα. Η συναίνεση όμως που δημιουργείται γύρω από την Τουρκία ως εχθρική προς την Ελλάδα, δεν έχει αντίστοιχη στις φιλικές χώρες, παρά το μεγάλο ποσοστό της Γαλλίας. Και αποτελεί σημαντικό στοιχείο ότι οι ΗΠΑ συγκεντρώνουν μεγαλύτερο ποσοστό ως εχθρική χώρα (35,6%) παρά ως φιλική προς την Ελλάδα (17,8%), ενώ το πρώτο ποσοστό δεν συγκεντρώνει μόνο παιδιά που αυτοτοποθετούνται στην αριστερά αλλά και στη δεξιά.

2. ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΩΝ

Με μια τρίτη ερώτηση στην ίδια ενότητα που αφορά τις αντιλήψεις των παιδιών για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες θελήσαμε να διευκρινίσουμε αν τα παιδιά του δείγματός μας έχουν την αντίληψη ότι οι πολιτικές αλλαγές που απορρέουν από τις εκλογές του 1981 μπορούν να προκαλέσουν μεταβολές στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας. Η σχετική αντίληψη είναι ενδεικτική του πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τη διεθνή θέση της Ελλάδας, αν θεωρούν δηλαδή ότι αυτή καθορίζεται κυρίως από παράγοντες εξωτερικούς ή αν, αντίθετα, νομίζουν ότι αλλαγές στο εσωτερικό μπορούν να συνεπάγονται μεταβολές στις κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής της χώρας τους και έτσι στις σχέσεις της με ξένες χώρες. Κατά δεύτερο λόγο, το είδος της απάντησης στην ερώτηση που αφορά στο κατά πόσον τα αποτελέσματα των εκλογών είναι δυνατό να επηρεάσουν τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες μπορεί να θεωρηθεί ως ενδεικτικό της αντίληψης των παιδιών σχετικά με το μέγεθος της πολιτικής μεταβολής που σηματοδοτούν οι εκλογές του 1981,[47] ενώ μπο-

47. Γνωρίζουμε με βάση απαντήσεις σε άλλη ερώτηση ότι το 61,4% του συνόλου του δείγματός μας έχει την αντίληψη ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έχει πολλές ουσιαστικές διαφορές από την προηγούμενη, το 28,9% ότι έχει λίγες ουσιαστικές διαφορές και το 6,1% ότι δεν έχει ουσιαστικές διαφορές.

ρούμε να υποθέσουμε ότι η αρνητική απάντηση μπορεί να παραπέμπει, σε μικρή κατηγορία παιδιών, σε γενικότερη αντίληψη σχετικά με την ανικανότητα της πολιτικής να δίνει λύσεις σε προβλήματα ή να μεταβάλλει καταστάσεις.

Οι απαντήσεις στην παραπάνω ερώτηση δείχνουν με σαφήνεια ότι τα παιδιά του δείγματός μας στη μεγάλη πλειονότητά τους δεν διακατέχονται από το πλέγμα της «μικρής και ανίσχυρης πατρίδας»· αντίθετα δηλώνουν ότι τα αποτελέσματα των εκλογών είναι δυνατόν να επιφέρουν αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας. Το 68% του συνόλου των παιδιών του δείγματος εκφράζει αυτή την αντίληψη, ενώ το 24,7% απαντά αρνητικά στην ερώτηση και το 7,3% δεν απαντά καθόλου. Βλέπουμε δηλαδή ότι ενώ η πλειοψηφία των παιδιών θεωρεί ως δυνατή τη μεταβολή στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας λόγω της νίκης του ΠΑΣΟΚ, το 1/4 του συνόλου έχει την αντίθετη αντίληψη, η δε έλλειψη απάντησης είναι μικρότερη σ' αυτή την ερώτηση απ' ό,τι στις προηγούμενες που απαιτούσαν απάντηση σχετικά με τις φιλικές και εχθρικές χώρες.

Οι διάφορες βιοκοινωνικές μεταβλητές διαφοροποιούν όμως το ποσοστό στο οποίο είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών του 1981 είναι δυνατόν να επιφέρουν αλλαγές στις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες:

— Τα αγόρια έχουν αυτή την αντίληψη κατά 71,8% ενώ τα κορίτσια κατά 63,7%.

Η διαφοροποίηση αυτή, μας ωθεί να συνδυάσουμε το σχετικό ποσοστό με το επίπεδο ενημέρωσης αγοριών και κοριτσιών, υπόθεση η οποία ενισχύεται από τη διασταύρωση με τη σχολική τάξη φοίτησης:

— Στην Α΄ γυμνασίου το 61,2% των παιδιών έχουν αυτή την αντίληψη.
— Στη Β΄ το 65%.
— Στην Γ΄ το 76,7%.

Είναι σαφής η αύξηση από τα 12 στα 15 του ποσοστού στο οποίο η σχετική αντίληψη είναι διαδεδομένη στα παιδιά του δείγματός μας, ενώ παράλληλα, ξέρουμε ότι σ' αυτό το διάστημα σημειώνεται και σημαντική αύξηση τόσο στο επίπεδο ενημέρωσης όσο και στο πολιτικό ενδιαφέρον των παιδιών αυτών. Αλλά είναι ακόμα εντυπωσιακότερη η διαφοροποίηση του ποσοστού αυτού στα τέσσερα σχολεία που τροφοδοτούν το δείγμα μας:

— Στο συνοικιακό δημόσιο του Πειραιά το 58,7% των παιδιών έχουν την παραπάνω αντίληψη.
— Στο συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας το αντίστοιχο ποσοστό είναι 57%.
— Στο ιδιωτικό 83,9%.
— Στο πρότυπο δημόσιο 81,4%.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διαφοροποίηση που παρατηρείται στο βαθμό διάδοσης της αντίληψης που μας ενδιαφέρει εδώ, στα τέσσερα σχολεία. Και αυτή παραπέμπει στο διαφοροποιημένο επίπεδο πληροφόρησης

των παιδιών ανά σχολείο,[48] και φυσικά στη διαφοροποιημένη κοινωνική διαστρωμάτωση των τεσσάρων σχολείων, ενώ συγχρόνως το επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος συσχετίζεται έντονα στα παιδιά του δείγματός μας με τη θέση τους στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων.[49] Η κοινωνική θέση του κάθε παιδιού συμβάλλει άμεσα στη διαμόρφωση της αντίληψης που έχει για τις δυνατότητες της πολιτικής της χώρας του να επιφέρει αλλαγές, ενώ είναι θεμιτή η υπόθεση ότι τα παιδιά που προέρχονται από τα λιγότερο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα έχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό την αντίληψη για τη «μικρή και ανίσχυρη» Ελλάδα. Βλέπουμε ότι θεωρούν δυνατές τις αλλαγές στίς εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας λόγω των αποτελεσμάτων των εκλογών κατά:

— 54,2%, 57,9% και 56,6% αντίστοιχα τα παιδιά υπαλλήλων στην παροχή υπηρεσιών από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια, τα παιδιά εργατών και τα παιδιά βιοτεχνών/μικροεπαγγελματιών.

Αυτά τα ποσοστά είναι και τα χαμηλότερα που υπάρχουν στον Πίνακα διπλής εισόδου που διασταυρώνει την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα με την αντίληψη που μας ενδιαφέρει εδώ. Τα υψηλότερα ποσοστά παρουσιάζονται στις παρακάτω κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες:

— 87,2% και 85,1% αντίστοιχα τα παιδιά επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών[50] και μεγαλοεπιχειρηματιών εκφράζουν την αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών είναι δυνατόν να επηρεάσουν τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες.

Τα παιδιά εκπαιδευτικών, δημοσίων υπαλλήλων, στρατιωτικών έχουν ποσοστά τα οποία κυμαίνονται μεταξύ 74% και 77%. Τα στοιχεία αυτά μας ωθούν να υποθέσουμε ότι η κοινωνική θέση με όλα όσα συνεπάγεται στο επίπεδο των αντιλήψεων που σχετίζονται με τις δυνατότητες παρέμβασης των ατόμων και των κοινωνικών συνόλων στην πολιτική διαδικασία, αντιλήψεις που είναι τόσο περισσότερο διαδεδομένες όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικό στρώμα προέλευσης,[51] προσανατολίζουν σε μεγάλο βαθμό τις απαντήσεις των παιδιών του δείγματος στην ερώτηση που μας ενδιαφέρει εδώ. Είναι λοιπόν φανερό ότι λίγο περισσότερα κορίτσια, περισσότερα μικρότερα παιδιά,

---

48. Στο δείγμα μας οι μαθητές των δύο συνοικιακών δημόσιων σχολείων εμφανίζονται σαφώς λιγότερο ενημερωμένοι σε πολιτικά θέματα από τους άλλους μαθητές.

49. Στο δείγμα μας η πιο προνομιούχα κοινωνική θέση συνεπάγεται και μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον και παράλληλα υψηλότερο επίπεδο ενημέρωσης.

50. Η κοινωνικοεπαγγελματική αυτή κατηγορία εκπροσωπείται πολύ μαζικά στο επίλεκτο ιδιωτικό σχολείο, πράγμα το οποίο μας επέτρεψε να υποθέσουμε ότι στην πλειονότητά τους πρόκειται για άτομα που τοποθετούνται σε υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία.

51. Η υπόθεση αυτή, που έχει πολλαπλά ελεγχθεί και επιβεβαιωθεί, βλ. π.χ. την κλασική μελέτη των G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture,* Βοστώνη, Little Brown, 1965, κεφ. VI, VIII, επιβεβαιώνεται και στα παιδιά του δείγματός μας.

αλλά κυρίως περισσότερα παιδιά από τα «λαϊκά» στρώματα έχουν την αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών δεν μπορούν να προκαλέσουν μεταβολές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, μια αντίληψη στην οποία υφέρπει η πρόσληψη της Ελλάδας ως μικρής και ανίσχυρης χώρας, η διεθνής θέση της οποίας δεν καθορίζεται από την ίδια αλλά από τους εξωγενείς παράγοντες.

Πράγματι, το 26,7% των κοριτσιών και το 22,8% των αγοριών δεν αναμένουν μεταβολές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας λόγω των αποτελεσμάτων των εκλογών, ενώ συγχρόνως το σχετικό ποσοστό ανέρχεται στο 29,4% των παιδιών Α΄ γυμνασίου και πέφτει στο 18,8% στην Γ΄. Στα δύο συνοικιακά δημόσια, σχεδόν το 1/3 των παιδιών που απαντούν έχουν την παραπάνω αντίληψη (32,8% και 32,3%) ενώ στο ιδιωτικό το 12,1% και στο πρότυπο το 14,2%. Παράλληλα, παιδιά εργατών, υπαλλήλων από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια και βιοτεχνών/μικροεπαγγελματιών έχουν σε ποσοστό που κυμαίνεται από 32% μέχρι 37% την αντίληψη ότι οι εκλογές δεν θα επιφέρουν αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας ενώ τα σχετικά ποσοστά των παιδιών από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα κυμαίνονται γύρω στο 9% με 10% και αυτά των παιδιών από τα μεσαία στρώματα από 16,9% μέχρι 22%.

Η μεγάλη βαρύτητα που αποδώσαμε στη θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων στη διαμόρφωση της σχετικής αντίληψης ενισχύεται αν δούμε τη διασταύρωση με πολιτολογικές μεταβλητές, οι οποίες λίγο επιδρούν στο ποσοστό της σχετικής αντίληψης. Και είναι η πρώτη φορά που βλέπουμε σε μια διασταύρωση τόσο σημαντικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις και συγχρόνως σχετικά μικρές διαφορές ανάλογα με τις πολιτολογικές μεταβλητές. Έχουν την αντίληψη ότι η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας κατά 78,7% τα παιδιά που έχουν την αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών μπορούν να επηρεάσουν τις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, δηλαδή λίγο περισσότερο από το μέσο όρο (73,7%). Συγχρόνως τα παιδιά αυτά ελάχιστα διαφοροποιούνται από τον μέσο όρο του δείγματός μας ως προς το βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος, ενώ οι δεξιές ή οι αριστερές ιδεολογικές τάσεις δεν αποτελούν ισχυρούς παράγοντες διαφοροποίησης. Κατά 79,1% και κατά 75% αντίστοιχα «μάλλον αριστεροί» και «μάλλον δεξιοί» έφηβοι αντιλαμβάνονται τις πολιτικές μεταβολές στο εσωτερικό της Ελλάδας ως δυνατές να επιφέρουν αλλαγές στις εξωτερικές της σχέσεις.

Αν δούμε τώρα τα παιδιά που δηλώνουν ότι σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους οι σχέσεις της Ελλάδας με το εξωτερικό δεν είναι δυνατόν να μεταβληθούν λόγω των αποτελεσμάτων των εκλογών, παρατηρούμε ότι αυτά αποτελούν το 16,7% και το 19,3% αντίστοιχα των «μάλλον αριστερών» και των «μάλλον δεξιών» εφήβων. Αυτό που παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον όμως

είναι ότι στις κατηγορίες παιδιών που δεν εκφράζουν «ακόμα» ιδεολογικές τάσεις (33% του συνόλου των παιδιών του δείγματος) και που δεν ενδιαφέρονται για το θέμα της αυτοτοποθέτησής τους στον άξονα αριστεράς/δεξιάς (12,8% του συνόλου) υπεραντιπροσωπεύονται οι έφηβοι που δεν αντιλαμβάνονται τα αποτελέσματα των εκλογών ως ενδεχόμενες πηγές μεταβολών στην ελληνική εξωτερική πολιτική:

- 41,9% των παιδιών αυτών δεν εκφράζουν ακόμα ιδεολογική τάση (έναντι 28,2% της κατηγορίας παιδιών που απαντά θετικά στην ερώτηση)
- και 20,9% των παιδιών αυτών δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται για το θέμα της αυτοτοποθέτησής τους στον άξονα αριστεράς/δεξιάς (έναντι 10,2% των παιδιών που απαντούν θετικά στην ερώτηση).

Η υπεραντιπροσώπευση αυτή των παιδιών που δεν αντιλαμβάνονται την πολιτική μεταβολή του 1981 ως δυνάμενη να επιφέρει αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας στις δύο παραπάνω κατηγορίες παιδιών είναι ενδεικτική του σχετικά χαμηλότερου επιπέδου πολιτικής πληροφόρησης που παρατηρείται σε ορισμένες κατηγορίες εφήβων,[52] ενώ συγχρόνως η ποσότητα της πληροφόρησης, που είναι κοινωνικά διαφοροποιημένη, καθορίζει και την «πολιτική αυτοπεποίθηση» που παρατηρείται στους κοινωνικοποιούμενους, που και αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική προέλευση. Τα παιδιά που δηλώνουν ότι δεν συζητούν για πολιτικά θέματα έχουν την αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών είναι δυνατό να επιφέρουν αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας σε ποσοστό 46,5%. Το αντίστοιχο ποσοστό στα παιδιά που συζητούν «συχνά» είναι 78,8% και σ' αυτά που συζητούν «αραιά» 66,1%. Παράλληλα τα παιδιά που δηλώνουν ότι είναι πολύ ενημερωμένα πολιτικά θεωρούν αναμενόμενες τις σχετικές μεταβολές κατά 76,9% και δεν τις θεωρούν κατά 16,3%, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στα παιδιά που δηλώνουν ότι δεν είναι ενημερωμένα ανέρχονται στο 46,5% και 44%.

Ενώ, όπως είδαμε, η θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων —και το επίπεδο πολιτικής ενημέρωσης που αυτή σε μεγάλο βαθμό καθορίζει— προβάλλουν σ' αυτή τη διασταύρωση ως ο ισχυρότερος διαφοροποιητικός παράγοντας στο ποσοστό που είναι διαδεδομένη η παραπάνω αντίληψη, παρουσιάζει ενδιαφέρον να δούμε αν τα παιδιά που αντιλαμβάνονται τα αποτελέσματα των εκλογών ως ενδεχόμενες πηγές μεταβολών διαφοροποιούνται ως

52. Τα παιδιά από τα λεγόμενα λαϊκά στρώματα, που σαφώς εμφανίζονται στο δείγμα μας ως λιγότερο ενημερωμένα από τα άλλα, δηλώνουν συγχρόνως και σε μικρότερο ποσοστό ότι έχουν συγκεκριμένες ιδεολογικές τάσεις: 44% με 47% έναντι 65% με 71% για τα παιδιά από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα.

προς τις χώρες με τις οποίες νομίζουν ότι είναι δυνατό οι σχέσεις της Ελλάδας να μεταβληθούν.

Το 49% του συνόλου των παιδιών του δείγματος δεν απαντά σ' αυτή την ερώτηση, δεν δηλώνει δηλαδή με ποια ή ποιες συγκεκριμένες χώρες μπορούν να αλλάξουν οι σχέσεις της Ελλάδας. Η αναμενόμενη έλλειψη απάντησης ανέρχεται στο 32%, αν προσθέσουμε την έλλειψη απάντησης (7,3%) στην προηγούμενη ερώτηση και το 24,7% της αρνητικής απάντησης. Ένα πρόσθετο 17% των παιδιών που απαντούν θετικά στην ερώτηση για τις δυνατότητες αλλαγών στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, δεν συγκεκριμενοποιεί, όπως βλέπουμε, με ποιες χώρες μπορεί να αλλάξουν οι σχέσεις της Ελλάδας. Από τα παιδιά που απαντούν σ' αυτή την ερώτηση:

— το 48,7% σημειώνει τις ΗΠΑ
— το 24% την Τουρκία
— το 18,1% τη Γαλλία
— το 16,7% την ΕΣΣΔ

Αυτές οι τέσσερις χώρες συγκεντρώνουν τα κατά πολύ υψηλότερα ποσοστά στο σύνολο των παιδιών που απαντούν σ' αυτή την ερώτηση. Βλέπουμε δηλαδή ότι σχεδόν τα μισά παιδιά που απαντούν έχουν την αντίληψη ότι οι σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ είναι δυνατό να μεταβληθούν ως αποτέλεσμα της εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ, ενώ είναι αισθητά μικρότερα τα ποσοστά των τριών άλλων σχετικά μαζικότερων επιλογών των παιδιών.

Δεν υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις μεταξύ αγοριών και κοριτσιών που απαντούν σ' αυτή την ερώτηση, όσον αφορά στο ποσοστό στο οποίο αντιλαμβάνονται ότι είναι δυνατό να αλλάξουν οι σχέσεις της Ελλάδας με τις τέσσερις παραπάνω χώρες. Αντίστοιχη παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε και όσον αφορά στη σχολική τάξη φοίτησης, με εξαίρεση τα ποσοστά των ΗΠΑ, όπου βλέπουμε ότι στην Α΄ γυμνασίου το 40,9% των παιδιών εκφράζει την αντίληψη ότι είναι δυνατό να μεταβληθούν οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις ενώ στην Γ΄ το 53,4%. Αντίθετα η διασταύρωση με τα σχολεία παρουσιάζει ενδιαφέρον για δύο κυρίως λόγους:

— Σ' όλα τα σχολεία το ποσοστό των ΗΠΑ κυμαίνεται από 44,6% (ιδιωτικό) μέχρι 52,1% (πρότυπο). Δεν υπάρχουν δηλαδή πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις από το μικρότερο στο μεγαλύτερο.
— Αναμένουν αλλαγές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά 29,1% και 28,6% τα παιδιά των δύο συνοικιακών δημοσίων και κατά 19% και 17,8% τα παιδιά του ιδιωτικού και του προτύπου.

Βλέπουμε δηλαδή ότι ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών σ' όλα τα σχολεία, ένα ποσοστό που δεν διαφοροποιείται σημαντικά, έχουν την αντίληψη ότι είναι δυνατό να μεταβληθούν οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Αντίθετα, το ποσοστό των παιδιών που αναμένουν μεταβολές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις

είναι αρκετά μεγαλύτερο στα συνοικιακά δημόσια απ' ό,τι στο ιδιωτικό και στο πρότυπο, στο οποίο αναμένεται, και σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό απ' ό,τι στα άλλα σχολεία, αλλαγή και στις ελληνογαλλικές σχέσεις.[53] Με βάση τη διασταύρωση με τα σχολεία είναι φανερό ότι οι βασικές διαφοροποιήσεις στη διασταύρωση με την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση θα επικεντρώνονται στην επιλογή της Τουρκίας:

— 28,6% των παιδιών εργατών και 32,4% των παιδιών υπαλλήλων από τα κατώτερα μισθολογικά κλιμάκια αναμένουν μεταβολές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών είναι 19%, στα παιδιά επιστημόνων 18%, στα παιδιά υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια 16,7% και στα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων 15,2%.

Αλλά και οι αναμονές για μεταβολή στις ελληνογαλλικές σχέσεις παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση:

— 12,9% και 12,2% αντίστοιχα των παιδιών εργατών και βιοτεχνών έχουν την αντίληψη ότι είναι δυνατό να σημειωθεί μεταβολή στις ελληνογαλλικές σχέσεις, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στα παιδιά δημοσίων υπαλλήλων είναι 25%, στα παιδιά επιστημόνων/ελευθέρων επαγγελματιών 21%, στα παιδιά υπαλλήλων από τα μεσαία μισθολογικά κλιμάκια 23,5%.

Ενώ, όπως βλέπουμε, η αντίληψη σχετικά με το με ποιες χώρες είναι δυνατό να μεταβληθούν οι σχέσεις της Ελλάδας διαφοροποιείται σχετικά, ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα —παρατηρούμε ότι αλλαγές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις αναμένονται περισσότερα από τα παιδιά που προέρχονται από «λαϊκά» στρώματα ενώ στις ελληνογαλλικές από τα παιδιά των μεσαίων στρωμάτων— είναι οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη γενικότερη αντίληψη που σχετίζεται με τη δυνατότητα των μεταβολών στο εσωτερικό να επιφέρουν αλλαγές στις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας που παραμένουν οι πιο εντυπωσιακές και οι πιο ενδιαφέρουσες. Ο συνδυασμός της επίδρασης της ηλικίας —όπου σημειώνεται αύξηση στα σχετικά ποσοστά από τα 12 στα 15 της τάξης των 15 εκατοστιαίων μονάδων, παράλληλα με τη σημαντική ανάπτυξη του επιπέδου πληροφόρησης η οποία συντελείται σ' αυτή την κατηγορία ηλικιών— με το διαφοροποιημένο επίπεδο ενημέρωσης που όπως ξέρουμε χαρακτηρίζει παιδιά διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, συμβάλλει στην αναγωγή της ενημέρωσης σε προνομιακό προσδιοριστικό παράγοντα στην αντίληψη που αφορά στη δυνατότητα των

53. Και πάλι διαφαίνονται ως περισσότερο ενημερωμένοι οι μαθητές του προτύπου αφού μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι σχετικές αναμονές βασίζονται στις πολιτικές μεταβολές στη Γαλλία και συγκεκριμένα στο σχηματισμό κυβέρνησης σοσιαλιστών, ο οποίος προηγείται λίγο χρονικά της νίκης του ΠΑΣΟΚ.

εσωτερικών μεταβολών να επιδρούν στη διεθνή θέση της Ελλάδας. Γιατί η πληροφόρηση, η οποία αυξάνει την υποκειμενική αντίληψη για την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης του φορέα της στην πολιτική διαδικασία, αυξάνει κατ' επέκταση όπως βλέπουμε και την αντίληψη για την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης του κοινωνικού συνόλου στο οποίο εντάσσεται, στο διεθνή χώρο. Στην αντίληψη αυτή όμως, η επίδραση της κοινωνικής προέλευσης φαίνεται ακόμα αμεσότερα, αφού δεν εκφράζεται μόνο διαμέσου του διαφοροποιημένου επιπέδου ενημέρωσης, πράγμα το οποίο γίνεται φανερό αν δούμε την απόσταση στο ποσοστό διάδοσης της παραπάνω αντίληψης ανάλογα με την ηλικία από τα 12 στα 15 (που είναι της τάξης των 15 εκατοστιαίων μονάδων) σε σύγκριση με την απόσταση στο ποσοστό διάδοσής της ανάμεσα στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα και στα λεγόμενα λαϊκά που είναι της τάξης των 30 εκατοστιαίων μονάδων.

3. ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τη συνολική εικόνα που διαμορφώσαμε, τα παιδιά του δείγματός μας προβάλλουν αφ' ενός ως αρκετά ενημερωμένα σχετικά με την πολιτική συγκυρία της εποχής που συμπληρώνουν το ερωτηματολόγιο, ενώ, αφ' ετέρου, τα ιστορικά βιώματα μοιάζουν να καθορίζουν τις απαντήσεις τους όλο και λιγότερο όσο προχωρούν προς την κυρίως εφηβεία, ένδειξη για το οποίο αποτελούν τα ποσοστά της Δ. Γερμανίας ως εχθρικής χώρας που μειώνονται με την αύξηση της ηλικίας. Η σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα καθορίζει όλο και περισσότερο τις αντιλήψεις των παιδιών για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες όσο αυξάνει το επίπεδο ενημέρωσής τους, ενώ οι αντιλήψεις για την Τουρκία ως εχθρική χώρα, στις οποίες η πολιτική συγκυρία έρχεται να ενισχύσει τα εθνικά βιώματα, εμφανίζονται μαζικότερες στα 15 απ' ό,τι στα 12 χρόνια. Ενώ, όπως είδαμε, χώρες της ΕΟΚ κυριαρχούν στις αντιλήψεις των παιδιών του δείγματος ως φιλικές προς την Ελλάδα, κατέχοντας τις τέσσερις πρώτες θέσεις στον Πίνακα και ενώ η Γαλλία βρίσκεται στην κυρίαρχη θέση συγκεντρώνοντας το 57,6% των παιδιών που απαντούν στη σχετική ερώτηση, δεν υπάρχει καμία χώρα της οποίας η φιλική προδιάθεση απέναντι στην Ελλάδα να είναι τόσο αναμφισβήτητη όσο είναι η εχθρική προδιάθεση της Τουρκίας, η οποία αποτελεί αντίληψη του 83% των παιδιών που απαντούν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως τα ποσοστά των ΗΠΑ στις κατανομές των φιλικών και εχθρικών χωρών που όπως βλέπουμε είναι μεγαλύτερα στη δεύτερη περίπτωση: το 35,6% των παιδιών που απαν-

τούν αντιλαμβάνονται τις ΗΠΑ ως εχθρική προς την Ελλάδα χώρα και το 17,8% ως φιλική, ενώ μπορούμε να υποθέσουμε ότι πριν από μερικές δεκαετίες οι αντιλήψεις παιδιών και εφήβων σχετικά με τις φιλικές προδιαθέσεις της χώρας αυτής προς την Ελλάδα θα ήταν κατά πολύ μαζικότερες. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον αφού μοιάζει ενδεικτικό των μετεξελίξεων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και στο μέτρο που είναι ενδεικτικό των τάσεων εξέλιξης των σχετικών αντιλήψεων στην κυρίως εφηβεία θα έχει αξιοσημείωτες συνέπειες και στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, αφού είναι αύξουσα η ρήξη με τη μεταπολεμική κυρίαρχη αντίληψη στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, για τις σχέσεις ΗΠΑ και Ελλάδας, όσο ο έφηβος πλησιάζει τα 18, ηλικία στην οποία ανήκει στο σώμα των εκλογέων. Ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι η αύξηση της ηλικίας συνεπάγεται και αύξηση στα ποσοστά στα οποία η χώρα αυτή γίνεται αντιληπτή ως εχθρική και μείωση στα ποσοστά στα οποία γίνεται αντιληπτή ως φιλική, παράλληλα τα μεγαλύτερα παιδιά αναμένουν σε μεγάλο ποσοστό μεταβολή στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, 40,9% στην Α΄ και 53,4% στην Γ΄ γυμνασίου. Συγχρόνως όμως —και αυτό είναι ίσως το στοιχείο με τη μεγαλύτερη κοινωνική και πολιτική σημασία— στα παιδιά που ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική και σ' αυτά που είναι τα περισσότερο πολιτικοποιημένα, η αντίληψη ότι οι ΗΠΑ αποτελούν εχθρική προς την Ελλάδα χώρα είναι κυρίαρχη, μια αντίληψη η οποία εμφανίζεται μεν προνομιακά στους αριστερούς εφήβους, αλλά όχι αποκλειστικά, αφού και δεξιοί έφηβοι επιλέγουν τις ΗΠΑ ως εχθρική προς την Ελλάδα χώρα.

Η διασταύρωση του φύλου με τις χώρες που προσλαμβάνονται ως φιλικές είναι ενδεικτική του ότι τα κορίτσια αντιλαμβάνονται τη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ ως φιλικές χώρες περισσότερο από τα αγόρια, ενώ αυτά τα τελευταία αντιλαμβάνονται περισσότερο από τα κορίτσια τη Δ. Γερμανία, την ΕΣΣΔ και τη Γιουγκοσλαβία. Οι παραπάνω διαφορές, όμως, δεν προκαλούν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στη σειρά με την οποία εμφανίζονται οι διάφορες χώρες ως φιλικές προς την Ελλάδα, όπως αντίστοιχα δεν υπάρχουν αξιοσημείωτες ανακατατάξεις ανάλογα με το φύλο και στις εχθρικές χώρες. Σ' αυτή την περίπτωση, ομόφωνα γύρω στο 83% αγόρια και κορίτσια επιλέγουν την Τουρκία, ενώ περισσότερα αγόρια επιλέγουν τις ΗΠΑ και την Αγγλία και περισσότερα κορίτσια τη Δ. Γερμανία. Το φύλο λοιπόν δεν εμφανίζεται ως ισχυρός ιδιαιτεροποιητικός παράγοντας στις σχετικές αντιλήψεις. Η μόνη ουσιαστική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι τα κορίτσια του δείγματος έχουν λίγο περισσότερο από τα αγόρια την τάση να επιλέγουν φιλικές και εχθρικές χώρες σύμφωνα με τα «παραδοσιακά» πρότυπα της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας, ενώ συγχρόνως η ιστορική μνήμη φαίνεται ότι βαρύνει λίγο περισσότερο στις επιλογές τους.

Η επίδραση της ηλικίας είναι πολύ σαφέστερη, όπως είδαμε, από αυτή του φύλου, αφού από τα 12 στα 15 σημειώνεται μεγάλη αύξηση στα ποσοστά της Γαλλίας ως φιλικής χώρας (από 50,5% σε 64,9%) και της ΕΣΣΔ (10,6% με 17,5%) αλλά, κυρίως, αφού το ποσοστό των ΗΠΑ ως φιλικής προς την Ελλάδα χώρας μειώνεται περίπου στο 1/3 (26,4% με 12,3%). Παράλληλα η αντίληψη ότι η χώρα αυτή είναι εχθρική προς την Ελλάδα αυξάνει από 24% στην Α΄ γυμνασίου στο 40,5% στην Γ΄, ενώ υπερδιπλασιάζεται και το (μικρό) ποσοστό της Αγγλίας και παρατηρείται μικρή αύξηση τόσο σε αυτό της Τουρκίας όσο και σε αυτό της ΕΣΣΔ. Συγχρόνως μειώνεται το ποσοστό της Δ. Γερμανίας ως χώρας εχθρικής προς την Ελλάδα, πράγμα το οποίο αποτελεί ένδειξη του ότι με την αύξηση της ηλικίας –και έτσι και της ενημέρωσης– μειώνεται σε σημασία η αντίληψη για εχθρικές χώρες που βασίζεται στην ιστορική μνήμη και αντίστοιχα αυξάνει η σημασία της πολιτικής επικαιρότητας.

Η διασταύρωση με τα τέσσερα σχολεία –ενδεικτική των κοινωνικών διαφοροποιήσεων στις σχετικές αντιλήψεις αλλά ενδεχομένως και των διαφορών στις κοινωνικοποιητικές κατευθύνσεις οι οποίες απορρέουν από την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του κάθε σχολείου– μας έδειξε ότι παρά τις λίγες σημαντικές ανακατατάξεις στη σειρά με την οποία γίνονται αντιληπτές ως φιλικές οι χώρες στις οποίες αναφερθήκαμε (σημαντικά χαμηλότερο ποσοστό της Δ. Γερμανίας στο ιδιωτικό σχολείο και της Γιουγκοσλαβίας στο συνοικιακό του Πειραιά) υπάρχουν μεγάλες διαφορές στα συνολικά ποσοστά κάθε χώρας. Η Γαλλία, που αποτελεί τη μαζικότερη επιλογή σ' όλα τα σχολεία, παρουσιάζει ποσοστά από 46,3% (συνοικιακό δημόσιο της Αθήνας) μέχρι 68% (πρότυπο). Η ΕΣΣΔ από 11,7% (ιδιωτικό) μέχρι 20,3% (πρότυπο), ενώ η Δ. Γερμανία θεωρείται σε σημαντικά μικρότερο βαθμό ως φιλική χώρα στο ιδιωτικό σχολείο (9,8%) απ' ό,τι σ' όλα τα δημόσια (με υψηλότερο ποσοστό στο συνοικιακό του Πειραιά 27,1%). Στις εχθρικές χώρες επίσης βλέπουμε διαφορές στα ποσοστά: η Τουρκία κυριαρχεί σ' όλα τα σχολεία, όμως παρουσιάζει υψηλότερα ποσοστά στο ιδιωτικό (84,8%) αλλά κυρίως στο πρότυπο (89,2%) απ' ό,τι στα συνοικιακά δημόσια (77,9% και 78,6%). Οι ΗΠΑ ως εχθρική χώρα εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό στο πρότυπο (47,8%) και το χαμηλότερο στο ιδιωτικό (21,1%) ενώ η Δ. Γερμανία εμφανίζει το σχετικό υψηλότερο ποσοστό στο συνοικιακό δημόσιο του Πειραιά (11,5%), όπου εμφανίστηκε και το υψηλότερο ποσοστό για την ίδια χώρα ως φιλική. Η Αγγλία τέλος προσλαμβάνεται ως περισσότερο εχθρική χώρα στο πρότυπο απ' ό,τι στα άλλα σχολεία.

Η διασταύρωση με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα διευκρινίζει περισσότερο ορισμένες τάσεις που είδαμε στη διασταύρωση με τα σχολεία. Τα παιδιά από τα «λαϊκά» στρώματα επιλέγουν λιγότερο μαζικά

από τα άλλα τη Γαλλία ως φιλική χώρα, ενώ τα παιδιά εργατικής προέλευσης επιλέγουν πολύ μαζικότερα από τα άλλα τη Γερμανία (35,7%), πιθανώς λόγω των επιδράσεων της εργατικής μετανάστευσης στις αντιλήψεις των παιδιών αυτών. Αντίστοιχα, τα παιδιά που προέρχονται από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα επιλέγουν την Αγγλία σε ποσοστό πολύ υψηλότερο από τα άλλα (40%) λόγω των επαφών τους μ' αυτή τη χώρα είτε λόγω επαγγέλματος του πατέρα, είτε λόγω του ότι μαζικά φοιτούν σ' ένα σχολείο στο οποίο τα μαθήματα που έχουν σχέση με την αγγλική γλώσσα και τον πολιτισμό κατέχουν σημαντική θέση. Τα παιδιά από μεσαία στρώματα, που μαζικά εκπροσωπούνται στο πρότυπο σχολείο, επιλέγουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα άλλα την ΕΣΣΔ ως φιλική χώρα, ενώ η επιλογή των ΗΠΑ αποτελεί σχετικά μαζική επιλογή των παιδιών στρατιωτικών (1/3 του συνόλου τους) καθώς και των παιδιών μεγαλοεπιχειρηματιών (21,8%). Στη διασταύρωση με τις εχθρικές χώρες ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ποσοστά των ΗΠΑ τα οποία είναι σαφώς υψηλότερα στα μεσαία κοινωνικά στρώματα (με υψηλότερο ποσοστό στα παιδιά εκπαιδευτικών, 56%), ενώ τα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών παρουσιάζουν τα χαμηλότερα, 14,3%. Η Δ. Γερμανία γίνεται λίγο περισσότερο αντιληπτή ως εχθρική από τα παιδιά που προέρχονται από τα «λαϊκά» στρώματα, ενώ αντίθετα η Αγγλία γίνεται λίγο περισσότερο αντιληπτή ως εχθρική από τα μεσαία.

Σε όλες τις παραπάνω διασταυρώσεις είναι φανερή η επίδραση του επιπέδου ενημέρωσης —που όπως ξέρουμε είναι διαφοροποιημένο στις διάφορες κατηγορίες εφήβων— στο βαθμό που επιλέγεται η Α ή η Β χώρα ως φιλική ή ως εχθρική, αλλά κατά δεύτερο λόγο και επιλεκτικά, είναι φανερή και η επίδραση του βαθμού της πολιτικοποίησης ορισμένων κατηγοριών παιδιών, καθώς και της κατεύθυνσης αυτής της πολιτικοποίησης (π.χ. μεγάλος αριθμός αριστερών εφήβων στο πρότυπο σχολείο, στο οποίο εκπροσωπούνται μαζικά ορισμένες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες που κατατάσσονται στα μεσαία στρώματα). Παρά τις ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες δηλαδή, που ωθούν ορισμένες κατηγορίες εφήβων προς την επιλογή κάποιας χώρας ιδιαίτερα ως φιλικής (π.χ. τα παιδιά εργατών που επιλέγουν τη Δ. Γερμανία, ή τα παιδιά μεγαλοεπιχειρηματιών την Αγγλία, ή τα παιδιά στρατιωτικών τις ΗΠΑ) προβάλλει με σαφήνεια κατά κύριο λόγο το επίπεδο ενημέρωσης ως προσδιοριστική μεταβλητή στις επιλογές των παιδιών. Τα λιγότερο ενημερωμένα παιδιά (τα κορίτσια, τα μικρότερα παιδιά, οι μαθητές των συνοικιακών γυμνασίων, τα παιδιά από τα «λαϊκά» στρώματα) επιλέγουν μαζικότερα από τα άλλα με βάση παραδοσιακά πρότυπα φιλικές χώρες (ΗΠΑ, Αγγλία), ενώ επιλέγουν λιγότερο μαζικά από τα άλλα τη Γαλλία (με εξαίρεση τα κορίτσια) η οποία, παρόλο που αποτελεί την κυρίαρχη επιλογή φιλικής χώρας σ' όλες τις

κατηγορίες εφήβων, επιλέγεται λιγότερο μαζικά από τα λιγότερο ενημερωμένα παιδιά. Αλλά η επίδραση του επιπέδου ενημέρωσης στις επιλογές των παιδιών γίνεται ακόμα πιο φανερή στις εχθρικές χώρες. Οι ΗΠΑ επιλέγονται έτσι μαζικότερα από τ' αγόρια, πολύ μαζικότερα από τα μεγαλύτερα παιδιά, και από τους μαθητές του προτύπου, όπως και η Αγγλία, ενώ η Δ. Γερμανία, η επιλογή της οποίας παραπέμπει κυρίως σε μνήμες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, επιλέγεται μαζικότερα από τα κορίτσια, τα μικρότερα σε σχέση με τα μεγαλύτερα παιδιά και τους μαθητές των συνοικιακών δημοσίων.

Το υψηλότερο επίπεδο ενημέρωσης κατευθύνει τις επιλογές των παιδιών για το ποιες χώρες είναι φιλικές και εχθρικές προς την Ελλάδα με βάση στοιχεία από τη σύγχρονη διεθνή πραγματικότητα, ενώ αντίθετα, τα λιγότερο ενημερωμένα παιδιά επιλέγουν περισσότερο στη βάση παραδοσιακών αντιλήψεων. Η κυριαρχία της Τουρκίας ως εχθρικής προς την Ελλάδα χώρας, της οποίας τα ποσοστά διαφοροποιούνται σχετικά σε διαφορετικές κατηγορίες εφήβων δεν αποτελεί εξαίρεση ως προς την παραπάνω υπόθεση: Βλέπουμε ότι σε όλες τις κατηγορίες εφήβων, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το σχολείο φοίτησης και την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα, τα σχετικά ποσοστά είναι εξαιρετικά υψηλά. Είναι όμως λίγο υψηλότερα στα μεγαλύτερα παιδιά και τους μαθητές του ιδιωτικού, αλλά κυρίως του προτύπου γυμνασίου, δηλαδή σε κατηγορίες εφήβων που σημειώνουν το σχετικά υψηλότερο ποσοστό ενημέρωσης και ενδιαφέροντος για τα πολιτικά πράγματα απ' όλα τα παιδιά του δείγματός μας. Στην περίπτωση της Τουρκίας δεν καθορίζεται η επιλογή της ως εχθρικής χώρας αποκλειστικά από εθνικά βιώματα και ιστορικές μνήμες, όπως για παράδειγμα αυτή της Δ. Γερμανίας, αλλά και από τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα στην οποία το Κυπριακό και τα ζητήματα που σχετίζονται με το Αιγαίο κατέχουν κυρίαρχη θέση. Έτσι βλέπουμε ότι, όταν η πληροφόρηση για την πολιτική συγκυρία ενισχύει τις βιωματικές αντιλήψεις, τα σχετικά ποσοστά εμφανίζονται ακόμα υψηλότερα.

Αλλά και η διασταύρωση με τις πολιτολογικές μεταβλητές ενισχύει, όπως είδαμε, την υπόθεση σχετικά με την επίδραση του επιπέδου ενημέρωσης στην περισσότερο ή λιγότερο παραδοσιακή επιλογή φιλικής και εχθρικής προς την Ελλάδα χώρας. Βαθμός πολιτικού ενδιαφέροντος, ποσοστό διάδοσης της αντίληψης ότι «η πολιτική αφορά όλους», έκφραση ή όχι ιδεολογικών τάσεων, ύπαρξη ή όχι «κομματικής ταυτότητας», επιδρούν στην επιλογή φιλικής και εχθρικής χώρας στην οποία προβαίνει το παιδί. Και πάλι όμως το επίπεδο ενημέρωσης προβάλλει ως προσδιοριστικός παράγοντας, αφού μετά από έλεγχο φάνηκε ότι τα παιδιά που δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική, οι κατηγορίες παιδιών που θεωρούν ότι η πολιτική «είναι για όλους», καθώς και αυτά που εκφράζουν συγκεκριμένες ιδεολογικές τάσεις και

ιδιαίτερα αριστερές, αλλά και αυτά που έχουν «κομματική ταυτότητα» είναι περισσότερο ενημερωμένα από τις άλλες κατηγορίες παιδιών που συνθέτουν το δείγμα μας,[54] ενώ συγχρόνως, λόγω του υψηλότερου επιπέδου ενημέρωσης, έχουν περισσότερο τη δυνατότητα να αμφισβητούν στερεότυπες και για μεγάλα χρονικά διαστήματα κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με τις φιλικές και εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες.

Το ότι όμως η μεγαλύτερη «ποσότητα» ενημέρωσης επιτρέπει στα παιδιά της συγκεκριμένης κατηγορίας ηλικιών, που συνθέτει το δείγμα μας, την αμφισβήτηση «παραδοσιακών» αντιλήψεων και τη διαμόρφωση νέων (π.χ. για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, αφού μόνο το 17,8% των παιδιών που απαντούν αντιλαμβάνονται τις ΗΠΑ ως φιλική προς την Ελλάδα χώρα) είναι ενδεικτικό του χαρακτήρα της ενημέρωσης που ήταν προσιτή στα παιδιά αυτά την εποχή που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο. Πράγματι, σε μεγάλο μέρος του πολιτικού λόγου στις εκλογές του 1981, στις οποίες παραπέμπει το ερωτηματολόγιο, αλλά και γενικότερα από τη μεταπολίτευση του 1974 και μετά, πολύ σημαντικές συστατικές αντιλήψεις της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας σχετικά με τις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας έχουν αμφισβητηθεί. Τα παιδιά του δείγματός μας, που ήταν 4 μέχρι 7 χρόνων στη μεταπολίτευση και των οποίων επομένως η έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση αρχίζει στο συγκεκριμένο πολιτικό κλίμα της μεταπολιτευτικής περιόδου, χαρακτηρίζονται, σε μεγάλο βαθμό, ως πολιτική γενιά, από νεοτερικές αντιλήψεις για τις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας· αντιλήψεις οι οποίες εκφράζονται ως κυρίαρχες τη συγκεκριμένη χρονική ιστορική στιγμή. Είναι αναμενόμενο όμως ότι οι μεταβολές που συντελούνται στο επίπεδο των αντιλήψεων και οι οποίες αποτελούν εν μέρει αντανάκλαση των εξελίξεων και των προβλημάτων που εμφανίζονται στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, θα έχουν ουσιαστικότερη επίδραση στα συστήματα αντιλήψεων της νέας γενιάς απ' ό,τι σ' αυτά των παλαιοτέρων. Αυτό οφείλεται στο ότι η μεγαλύτερη ή η μικρότερη επίδραση συγκεκριμένων κοινωνικοποιητικών εμπειριών στην κάθε γενιά είναι συνάρτηση και της αναπτυξιακής/ηλικιακής φάσης στην οποία η καθεμία βρίσκεται.[55]

---

54. Με όσους δείκτες και αν ελέγξαμε το επίπεδο ενημέρωσης (π.χ. υποκειμενική αντίληψη του εφήβου για το πόσο ενημερωμένος πολιτικά είναι, ποσότητα πολιτικών συζητήσεων, επίπεδο παρακολούθησης της προεκλογικής εκστρατείας και πολλαπλότητα των διαύλων ενημέρωσης κ.α.) σε όλες τις περιπτώσεις και με σαφήνεια φάνηκε ότι ο υψηλός βαθμός πολιτικού ενδιαφέροντος, η αντίληψη ότι «η πολιτική είναι για όλους», η έκφραση ιδεολογικής τάσης — και ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά αριστερής—, καθώς και η δήλωση «είμαι οπαδός πολιτικού κόμματος» εναρμονίζονται στα παιδιά του δείγματος με το σχετικά υψηλότερο επίπεδο ενημέρωσης.

55. Γι' αυτό το θέμα βλ. R. Inglehart, «Generational Change in Europe» στο M. Dogan, R. Rose (επιμ.), *European Politics: A Reader,* Λονδίνο, Macmillan, 1971, ιδιαίτερα σ. 126-127 και

Με βάση την παραπάνω προβληματική, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τύπος των αντιλήψεων για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, ο οποίος διαφαίνεται στα παιδιά του δείγματός μας —και όχι μόνο όσον αφορά στο ποσοστό στο οποίο είναι διαδεδομένη η αντίληψη για τη φιλική προδιάθεση των ΗΠΑ προς την Ελλάδα, αλλά και στο ποσοστό των παιδιών που απαντούν και που αναμένουν μεταβολές στις παραπάνω σχέσεις (48,7%)— θα έχει μακροπρόθεσμα σημαντικές επιπτώσεις στην ελληνική πολιτική ζωή. Βέβαια και συγκυριακοί παράγοντες συμβάλλουν στο ποσοστό διάδοσης αντιλήψεων, επομένως μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της συγκεκριμένης τάσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία χαρακτηρίζεται από την αποδέσμευση από την «παραδοσιακή» μεταπολεμική αντίληψη για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, θα υπάρξουν διακυμάνσεις οι οποίες θα καθορίζονται τόσο από εξωτερικούς όσο και από εσωτερικούς παράγοντες. Οι δεύτεροι, οι οποίοι συνδέονται και με τη σχετική μεταστροφή στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ —του οποίου η νίκη στις εκλογές του 1981 σηματοδοτούσε ρήξη με τη μεταπολεμική κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα όσον αφορά στη συγκεκριμένη διάστασή της— αλλά και με τον πολιτικό λόγο της ελληνικής δεξιάς και το βαθμό στον οποίο αυτός νομιμοποιείται στο πλαίσιο των εσωτερικών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ήδη, μόλις τέσσερα χρόνια αργότερα, αντίστοιχο δείγμα παιδιών θα εμφάνιζε σχετικά διαφορετική εικόνα και θα βρισκόταν σε μικρότερο βαθμό σε δυσαρμονία με τη μεταπολεμική κυρίαρχη αντίληψη για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Αν δηλαδή στα παιδιά του δείγματός μας το πέρασμα από τα 12 στα 15, με τη σημαντική ανάπτυξη του επιπέδου ενημέρωσης από την οποία συνοδεύεται, χαρακτηρίζεται από μεγάλη αύξηση του βαθμού στον οποίο είναι διαδεδομένες νεοτερικές αντιλήψεις για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις —αντιλήψεις που εναρμονίζονται με το πολιτικό κλίμα της μεταπολίτευσης αλλά και οι οποίες βρίσκονται σε ρήξη με τη μεταπολεμική κυρίαρχη σχετική αντίληψη—, η τάση αυτή της εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν είναι ούτε τόσο έκδηλη ούτε τόσο γενικευμένης αποδοχής στην πολιτική γενιά που βρίσκεται στην αρχή της εφηβείας, όταν τα παιδιά του δείγματός μας βρίσκονται στο τέλος της.

Στο σημείο αυτό, πριν διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις ευρύτερης σημασίας, είναι απαραίτητο να αποσαφηνίσουμε εννοιολογικά και να κάνουμε διάκριση μεταξύ κυρίαρχης αντίληψης και αντιλήψεων της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας. Αν οι δεύτερες οριστούν ως αντιλήψεις που αποτελούν

R. Inglehart, «The Silent Revolution in Europe. Intergenerational Change in Post Industrial Societies» στο J. Dennis, *Socialization to Politics*, Νέα Υόρκη, John Wiley, 1973, ιδιαίτερα σ. 149-153.

συστατικά στοιχεία της πολιτικής κουλτούρας της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης, οι κυρίαρχες αντιλήψεις αποτελούν αντιλήψεις που είναι ευρύτατα διαδεδομένες σε μια συγκεκριμένη χρονική/ιστορική στιγμή και οι οποίες όμως δεν αποτελούν αναγκαστικά, όπως βλέπουμε, μέρος της πολιτισμικής και ιδεολογικής εξάρτησης της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης. Από τα στοιχεία μας φαίνεται πράγματι ότι μεγάλος αριθμός παιδιών του δείγματός μας εκφράζει αντιλήψεις για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις οι οποίες εναρμονίζονται με νεοτερικά στοιχεία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που ανάγονται σε κυρίαρχες αντιλήψεις από την εποχή της μεταπολίτευσης, ενώ, συγχρόνως, δεν αποτελούν αντιλήψεις της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας. Η φαινομενική αυτή ανακολουθία παραπέμπει σε εγγενείς αδυναμίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος αλλά κυρίως στα προβλήματα ηγεμονίας που αντιμετωπίζει η κυρίαρχη τάξη στην Ελλάδα.

Παρά τον σχετικά συγκυριακό χαρακτήρα της διάστασης μεταξύ κυρίαρχης αντίληψης και αντίληψης που εντάσσεται στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα, διάσταση την οποία εκφράζουν τα παιδιά του δείγματος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της διαδικασίας της πρώιμης πολιτικής κοινωνικοποίησης της γενιάς τους, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ιστορική περίοδο στην οποία συντελείται, θα έχει μακροχρόνιες συνέπειες στο ελληνικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα, ιδιαίτερα αφού μπορούμε να υποθέσουμε ότι η διάσταση αυτή δεν περιορίζεται στον συγκεκριμένο τομέα των αντιλήψεων για τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας γιατί, όπως είπαμε στην εισαγωγή, οι σχετικές αντιλήψεις έχουν εξαιρετική βαρύτητα στη συνολική ελληνική πολιτική κουλτούρα. Έτσι, το επίπεδο της ενημέρωσης, το οποίο στα παιδιά του δείγματός μας ανάγεται σε εξαιρετικά προσδιοριστική μεταβλητή των πολιτικών τους αντιλήψεων και το οποίο μοιάζει όσο αυξάνει να κατευθύνει ορισμένες αντιλήψεις τους σε αντίθεση με αυτές της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας, χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο τύπο ενημέρωσης, ο οποίος εναρμονίζεται τη δεδομένη χρονική/ιστορική στιγμή με τις κυρίαρχες αντιλήψεις. Η επίδραση όμως του συγκεκριμένου τύπου ενημέρωσης, όπως και κάθε παράγοντα πολιτικής κοινωνικοποίησης, στη διαμόρφωση των αντιλήψεων, δεν έχει μόνο πρόσκαιρο αλλά και μακροχρόνιο χαρακτήρα, ιδιαίτερα στις κατηγορίες ηλικιών που βρίσκονται σε κρίσιμες φάσεις διαμόρφωσης της πολιτικής και κοινωνικής τους ταυτότητας, αφού συμβάλλει στη δημιουργία μιας μήτρας προσλήψεων της πραγματικότητας, στη βάση της οποίας θα γίνουν αντιληπτές οι μετέπειτα κοινωνικοποιητικές εμπειρίες.

Το επίπεδο ενημέρωσης, που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζεται σ' αυτή την κατηγορία ηλικιών από τη θέση του κοινωνικοποιούμενου στο σύστημα

κοινωνικών σχέσεων, επιδρά και στη διαμόρφωση της αντίληψης σχετικά με τις δυνατότητες των εσωτερικών πολιτικών μεταβολών να επιφέρουν αλλαγές στις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες. Είδαμε ότι παρόλο που, όπως είπαμε στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου, τα προβλήματα εθνικής κυριαρχίας, η ξένη εξάρτηση και η παραδοσιακή τάση αναζήτησης διεθνούς στέγης είναι αναμενόμενο να έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση βιωματικών αντιλήψεων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σχετικά με τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, τα παιδιά του δείγματος στη μεγάλη πλειοψηφία τους δεν διακατέχονται από το πλέγμα της «μικρής και ανίσχυρης πατρίδας». Το 68% του συνόλου των παιδιών εκφράζει την αντίληψη ότι τα αποτελέσματα των εκλογών είναι δυνατό να προκαλέσουν μεταβολές στις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, ενώ το 24,7% εκφράζει την αντίθετη αντίληψη. Ο τρόπος όμως με τον οποίο διαφοροποιούνται τα παραπάνω ποσοστά ανάλογα με τις βιοκοινωνικές μεταβλητές μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, πέρα από το επίπεδο ενημέρωσης που σίγουρα προσανατολίζει το είδος της απάντησης, η κοινωνική θέση φαίνεται να επιδρά αμεσότερα σ' αυτή τη διασταύρωση απ' ό,τι στις προηγούμενες που είδαμε σε σχέση με τις φιλικές και εχθρικές χώρες, στις οποίες η επίδρασή της είναι εμφανής διαμέσου κυρίως του επιπέδου ενημέρωσης. Πολύ περισσότερο από το φύλο και από την ηλικία (η επίδραση της οποίας αποτελεί στο δείγμα μας έγκυρο δείκτη της επίδρασης του επιπέδου ενημέρωσης στη διαμόρφωση αντιλήψεων) βλέπουμε ότι στο θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία του πατέρα ασκεί διαφοροποιητικό ρόλο, με αποτέλεσμα τα παιδιά που προέρχονται από «λαϊκά» στρώματα να αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες της ελληνικής πολιτικής να μεταβάλει τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες κατά 30 εκατοστιαίες μονάδες λιγότερο απ' ό,τι τα παιδιά που προέρχονται από τα πιο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα (η διαφορά από την Α΄ στην Γ΄ γυμνασίου είναι της τάξης των 15 εκατοστιαίων μονάδων). Έτσι βλέπουμε ότι η σχετική αντίληψη είναι λίγο περισσότερο διαδεδομένη στο ιδιωτικό σχολείο απ' ό,τι στο πρότυπο δημόσιο, παρόλο που, όπως έχουμε δει, σ' αυτό το σχολείο συγκεντρώνονται οι μαθητές που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη «εμπλοκή» με την πολιτική και οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν και ως οι πιο ενημερωμένοι αλλά και οι πιο πολιτικοποιημένοι μαθητές. Υποθέτουμε λοιπόν ότι στη διαμόρφωση της αντίληψης που μας ενδιαφέρει εδώ, εκτός από το επίπεδο ενημέρωσης συμβάλλει άμεσα και η κοινωνική προέλευση του κοινωνικοποιούμενου μέσω του βαθμού «πολιτικής αυτοπεποίθησης» που αυτή καθορίζει, ο οποίος δεν είναι βέβαια ανεξάρτητος από το επίπεδο ενημέρωσης, χωρίς όμως αναγκαστικά να ανάγεται ο ένας στον άλλο.

Το επίπεδο ενημέρωσης λοιπόν, που σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από την κοινωνική προέλευση του εφήβου, αλλά συγχρόνως και η «πολιτική αυ-

τοπεποίθηση» που αμεσότερα ακόμα καθορίζεται από τη θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, αποτελούν τους βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες στις αντιλήψεις των παιδιών του δείγματός μας για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες, ενώ στις δύο αυτές μεταβλητές παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό οι διαφοροποιήσεις που είδαμε και οι οποίες συνδέονται με τις βιοκοινωνικές μεταβλητές.